

**ТОРКНУТИСЯ
НЕБА**

I

Світло, пробиваючись до приміщення крізь грубезне скло, щоразу мінилося: вряди-годи мерехтіло сонячними зайчиками, а коли небо чорним крилом накривали свинцеві хмари, зайчики згасали, і тоді на летовище спалася якась потеруха, не схожа ні на сніг, ні на дощ.

Вадимові дуже хотілося вийти із цього замкнутого простору на свіже повітря, бо до горла підступав клубок та перехоплював подих, але не міг: мусив стояти у вервечці пасажирів, що готувалися до рейсу.

Літаки, що застигли за вікном, скидалися на довжелезних птахів із куцими хвостами. Були ладні щомиті знятися в небо, та мали терпіння. Вони також, здавалося, реагували на контрастне довкілля: то радо підставляли сонцю своє блискуче оперення, то хнюпилися на захмарений світ, втрачаючи свій привабливий лоск.

Вадима все дратувало – нескінченний шум, гул од гарчання потужних двигунів, від яких дрижали стіни, люди, що пробігали перед очима, тягаючи за собою спадисті пластикові валізи...

Примхи передзимової погоди теж відбивалися на настрої, хоча найбільша тривога діймала його саме через політ на літаку. Так, він боявся перельоту. На повітряному борту Вадим за все своє життя побував лише двічі. Вперше – коли їх, дембелів, відправляли на військово-транспортному літаку з Томська в Україну, його тоді паніка охопила. Хлопці добре зачмелили голови – прощалися з однополчанами, і він теж трохи причастився. Якоїсь миті йому здалося, наче він знову опинився в кам'яному мішку, під страшною бетонною дамбою, де кишать гадюки. Серце тіпалося, ніби в лещатах. Перелякався. Казали, бив у літаку двері, намагаючись вирватися назовні. Хлопцям довелося кулаками заспокоювати його аж до самого приземлення.

А вдруге Вадимові довелося летіти сталевим птахом, коли йому надали відпустку з гарячою путівкою до сочинського санаторію. То було після смерті дружини, і друзі потурбувалися, аби він після непоправної втрати змінив обставини. Ото зробили послугу! Скільки той політ пошарпав Вадимові нервів, перш ніж дочекався м'якої посадки! Дратівливий гул, деренчання, а ще повітряні ями – хіба це назвеш комфортом? Звідтоді зарікся ніколи більше повітряним транспортом не

користуватися: на землі він почувався значно спокійніше, впевненіше. Хоча скільки там тоді того льоту було – кілька годин, як оце тепер із пересадкою до Стамбула.

Але тепер Вадимові належить летіти довго, майже добу, бо прямих рейсів до Гватемали немає, – з його нервами це страшне випробування.

Переляк отой причепився до хлопця в дитинстві. Воно уже й призабулося, а оце знову згадалося. Секретарка Люська, віддаючи документи на закордонне відрядження, принагідно поцікавилась, мов та лікарка:

– Аерофобією не страждаєте?

Питання застало його зненацька. Люська, граючи коштовними перснями на довгих сухих пальцях, дивилася на нього пронизливим запитливим поглядом. Вадим відповів їй щось на кшталт, що в його віці вже нема чого боятися, проте це «боятися» розбудило в його пам'яті давнє, жахне. Розбудило – і весь час не давало спокою.

«Чому Люська мене про якусь аерофобію спитала? Звідки їй відомо про мої побоювання?» – перебивали думки одна одну. Щоразу бачився йому той військовий літак, обдертий та забруднений всередині – в салоні чимось смерділо, щось гурчало, а хлопцям хоч би що – несамовито дерли горлянки: «Встречай, любимая!..» Та й тоді, коли летів на відпочинок до санаторію, теж були непереливки – стюардеса над ним з нашатирем стояла.

Сон геть утік од нього: одне шпарке слово, що зірвалося в Люськи з язика, не давало йому спокою:

«а-е-ро-фо-бі-я...» Який огидливий збіг голосних та приголосних, аж страшно!

Вадим намагався заспокоїтися і не надавати ваги звичному, як для секретарки директора, питанню: така в неї робота – все з'ясовувати. Хоча Люська сидить у приймальні вже давно, то, певно, відає, хто на якому транспорті відправляється у відрядження: літаком чи поїздом.

Силкувався заснути, але як тільки склеплював повіки, ввижався темний тунель, що чимось нагадував облізлий салон транспортного літака.

Не спав, перевертався на широченному ліжку – воно незадоволено скрипіло; схудлий від часу матрац викликав біль у боках та спині.

Донька прослизнула до спальні так тихо, що він не почув. Приклала до його чола свою худесеньку ручку і важко зітхнула. При місячному світлі Іринка видавалася йому манесеньким горобеням, що випало з гнізда і дуже потребувало захисту. Після свого невдалого шлюбу та розлучення Іринка дуже змінилася, вимотало з неї всю душу те заміжжя. Коли б дружина була жива, нізащо не дозволила б їй виходити за того болотяника¹. Та й Вадим її від такого заміжжя відраджував, але делікатно: не хотів чинити наперекір рідній дитині – любов же!..

---

¹ *Болотяник* – злий дух, який намагається затягнути людину у трясовину.

Іринка ввімкнула світло, накапала заспокійливого та все вмовляла, аби він нікуди не їхав з дому. Вадим завважив, що ручки в неї тремтіли.

Втім, його й самого стали діймати сумніви щодо далекої поїздки. Чи буде вона вдалою? З іншого боку, як же йому не їхати, коли такий шанс випав.

Вранці вирішив ще розпитати у тих, хто не раз лігав у ті краї.

Враження – невтішні: «Летиш, а внизу озерця та болота – одним словом, тропіки, де й нога людська не ступала... Думаєш, як гепнеться літак, то й кісток не знайдуть, щоб похоронити по-людськи... А ще коли той літак у турбулентність потрапляє і починає тіпатися, то серце в п'ятах...»

Говорили, немов змовилися.

Хоча його товариш Льонька Хохлов, з ким вони не один рік відпрацювали на комбінаті і який вже побував у тій Гватемалі та придбав після повернення додому великого сріблястого позашляховика, запевняв, що літати набагато надійніше, аніж їздити по землі нашими розбитими дорогами. Мовляв, летиш у комфортабельному аеробусі й дістаєш задоволення: тебе смачно годують, дивишся собі фільми, бо перед кожним пасажиром свій телевізор, а не хочеш кіно – стеж за картою, де пролітаєш – і не страшно.

«Бо треба так! – мружив він свої хитрі зіниці під посивілими бровами, – пів пляшки перед польотом, а в польоті,

як просинаєшся, то ще додавай – і все по барабану. І незчуєшся, як і долетиш до тих тропіків. Це ж тобі не якась там морське корито, а сучасне повітряне судно...»

Льонько – чоловік відчайдушний, йому й чорт не страшний, не те що якась там аерофобія та турбулентність. Кручений – завжди примудрявся, щоб роботи якомога менше, а грошей якомога більше. А сам чи й кінчав той технікум, чи тільки папірець купив собі. На язик клепаний, не переслухаєш.

Вадим до спиртного не мав потягу, а тут уже діяв за інструкцією: вижлуктив у вбиральні навіть більше, ніж Льонько радив, ськ-так закусив та, щоб не причепилися на митниці, недопиту пляшку, яку презентував Хохлов, викинув до сміттевого кошика. Знав, що випивку, якщо з'явиться потреба, можна буде придбати у буфеті, коли проміне контроль.

У дорозі, коли заводський «форд» мчав Вадима до Києва, він ще почувався орлом. Що там на тому літакові перелетіти, не кожен же день вони розбиваються? Хіба ото як небо над Донбасом вогнем перекрыли московські найманці. Та ще в Америці, коли ісламські терористи-смертники захопили авіалайнери... В армії, у ППО, він сам пильнував за польотами, визначав і належність борту, і швидкість... І жодне судно не зазнало аварії...

Та, приїхавши на летовище й підготувавшись, як підказував Льонько, до польоту, Вадим невідь-чому знову скиснув і запанікував.

Уже сам вигляд літаків насторожував, бо нагадували йому якісь довгі труби. Він із відчаєм уявляв, як залазитиме до черева авіалайнера та сидітиме там, аж доки те заліззяччя не доправить його куди треба. А як стане погано? Швидка ж не приїде на небо рятувати.

Всі ті панічні страхи, які його колись непокоїли, давно вже забулися, тому він знову й знову відкидав свої побоювання. Бо чого боятися? Він ще здоровий, дужий, і обстеження недавно проходив. Лікарі написали, що все в нормі. Та, зрештою, чого йому переживати, якщо раптом... Дерево посадив, дитину виховав. Дочку, правда, хоч сина хотів... Через ту фобію, мабуть, і не сталося, як гадалося...

Замкнений простір завжди викликав у Вадима дискомфорт: не терпів полону ні у застряглому ліфті, ні в метро, коли столична електричка часом ненадовго зупинялася між станціями.

Тунель – зона обмеженого простору, що навіть є страх, – за наукою, то клаустрофобія. Чому саме до нього причепилася?

... Пасли тоді корів побіля Лукиного болота, де будувалося водосховище. Вже й дамбу насипали та проклали під нею довжелезну трубу для стічних вод. Вони з Миколкою залазили до того прохолодного тунелю, де протікав зарослий водоростями потічок, на дні якого кублюлися п'явки та зблискували бочками манесенькі рибинки.

Він того разу із цікавості пролазив по тунелю все далі й далі. Боляче поранився об якийсь дріт. Оглянувся: чи лізти ще, чи повернутися? Враз щось сплеснуло в тунелі, заклопотило в п'юнке та довге! Казали ж хлопці, що тут водяться водяні гадюки – не повірив... Геть! Зміюка підвела голову і поповзла до Вадика. Він – навіть оки. Проштовхувався до світла, а воно, здавалося, все віддалялося й віддалялося. Страх сковував руки й ноги, ціпеніло тіло, сполохано, неначе в тісній клітці, билося серце. Потім усе завмерло й погасло.

Вадик розплющив очі – по ньому повзало щось гладеньке й дуже холодне...Злякався, відкинув бридоту од себе і знову побрѣохав на світло, яке наближалося. А позаду гукали (чи, може, то відлунював його крик?)... Хлопець борсався з усіх сил, лише б швидше вибратися з пекельного мішка... Щосили кричав, щоб перемогти страх... Світло вдарило в очі, і Вадик знову знепритомнів...

Друзі привели його до тями, випрали в чистій воді одѣжу, але батько все'дно дізнався про його пригоду, й до тих ран та подряпин, що їх дістав у тунелі, додалися ще й синяки од батькового військового паска: «Чого ти туди поліз, а не за коровою дивився?»

Може, й не було там чого боятися, може, то й не гадюка була. А вуж...

Його потім довго мучили жахи: і в снах, і на уроках. Боявся один залишатися в хаті. Водили до баби Уляни переляк викачувати, не допомогло.

II

Випитий трунок, хоч Хохлов і хвалився, що в його фірмовому напої, настояному на травах та коріннях, аж п'ятдесят градусів, чомусь не заспокоював, а навпаки – тривога зростала дедалі більше й більше. Страх сковував усе тіло, дерев'яніли ноги. Стискував і розтискував пальці рук, ворушив ними, намагаючись опанувати себе.

У животі пеком пекло від тієї бормотухи, вже й відригнулося чимсь неприємним.

«Отаке заспокійливе, де той Хохлов узявся зі своїм пійлом? – сердився подумки. – Коли б ще до відльоту не померти отут серед черги».

Хоча чому це йому, чоловікові ще при доброму здоров'ї, та помирати? Від чого?.. Долетів би він тоді до санаторію й без того нашатирю, який стюардеса йому підніс тицяла. Нічого тоді з ним не сталося б, не вмер би. Тепер Іринка поклала йому до кишені корвалол – він

заспокоїть, допоможе без нервового збудження до Гватемали долетіти – не треба й алкоголю.

Серце бахає. «Нерви ні к чорту стали, – подумалося. – Потрясіння і на роботі, і з тими судами. Іринка пішла в чужі хороби, де заходилися знущатися з неї... Вона й не жалілася. Тому бузувіру з товстими литками він хотів там же, у залі суду, булькату довбешку скрутити, так не дали, бо падло те в машину сховалося... Отаке... Знайшла придурка... Добре, що хоч дітей не завели... Утік, кудись виїхав».

Згадав – і в голові щось штрикнуло. Шум та гам у залі чекання годі й витримати. Вадим був як пружина, що от-от трісне. Темніло в очах. І за вікнами теж темно, сіро.

«Хоча б інфаркт не схопив в аеропорту!.. І на чорта мені здалося це закордонне відрядження?» – подумки картав себе, бо коли сам напрошувався, не посилали. А охочих летіти в тропіки за доларами й без нього вистачало.

Без Гватемали і завод зупинився б. Багаті на нікель українські родовища здебільшого вичерпалися, залишилися лише збіднені пласти: нікелю в руді там зовсім мало – курям на сміх. Зате в заокеанській країні – аж два з половиною відсотки. Вигідно навіть здалеку на суховантажах доправляти таку породу. Заводчани допомагають гватемальцям відкривати кар'єри та вантажити видобуток. Не ловлять гав, допоки ті дикуни ще дозволяють самих себе дурити. Бо як китайці там свій заводик облаштують, тоді лафа й урветься.

Після того як досяг пенсійного віку (на рудному виробництві у п'ятдесят років ти вже можеш іти на заслужений відпочинок), Вадима відразу усунули з посади начальника дільниці, на маркшейдерську перевели, та й то не хотіли. Тепер же, коли зрозуміли, що, крім нього, ніхто до пуття навіть обмір не може зробити, то – «лети, старий, виручай». Він би й не летів нікуди, якби не обставини.

Вирушити в дорогу його спонукали зелені папірці, які конче були потрібні. Іринку з економічного відділу звільнили, і це при тому, що вона також, як і Вадим, закінчила гірничий інститут і вважалася досить хорошою спеціалісткою. А на її місце взяли якусь приїжджу – видно, чиюсь родичку чи коханку. Донька через те мусила піти в найми до приватного підприємця – стала манікюрницею. Однак на прожиток не вистачало, бо де у містечку стільки клієнтів набереться? Іринчина подруга виїхала в Чехію. Стала на ноги, обжилася й доньку Вадимову до себе кличе. Але там краще мати власну бізнесову справу, а для її запуску та розкручування потрібно багато грошей. Де їх стільки взяти? Потайничок замалий, а на роботі дуже не заробиш.

Тепер же, за угодою, Вадим матиме шість двісті зелених на місяць та плюс добові. То й буде доці... Свати їх, бач, жебраками на суді обзивали. А самі якими раніше були, поки торгашами не стали? На позичках жили, й боргів своєчасно не віддавали... Багаті всрані...

Серце не в грудях, а десь під горлом – то бехкає, то завмирає: аритмія. Спочатку пульс «спотикався» на десятому рахунку, а це вже робить паузу й на сьомому, й на третьому... Не треба було того фірмового напою жлуктити. Пробиував угамувати напад: набирив у легені повітря, завмирав, рахував до п'ятдесяти і повільно видихав.

Жінка з пухкенькими сідницями у тісних джинсах, що стояла попереду в черзі, чомусь увесь час оберталася до Вадима, кидаючи на нього недобрый погляд. То він старався не дихати їй у спину спиртними випарами. Вадима морозило, хоча в просторому терміналі було тепло й затишно. Він щулився, кутаючись у тонесеньку вітрівку, під якою була всього-на-всього благоденська сорочина (директор радив брати до тропіків легку одежу). Вадим намагався не цокотіти зубами. Робив іншу вправу: натискував пальцями на очі, як радив лікар, а воно однаково – тільки боліло й нудило...

Яскраво вдарило сонце і засліпило. Гамував розладнані нерви, і вони трохи втихомирилися. По всьому тілу стало розливатися заспокійливе тепло – видно, таки добре перешили. Й серце трохи притишило тон – він п'янів. У свідомості чомусь весь час вертілося одне й те саме: *«Гондурас... Нікарагуа... Гватемала... Гватемала – 70 місце у світі за кількістю хворих на ВІЛ/СНІД...»* Таке він вичитав в інтернеті, й зараз у голові все це повторювалось і повторювалось, як на заїждженій платівці, і він ніяк не міг позбутися тієї маячні,

спричиненої алкоголем. Бачив перед очима написи чорним-пречорним шрифтом, як на моніторі або... на надгробках: на одному – «Гондурас», на другому – «Нікарагуа», на дальньому – «Гватемала»... Йому привиділося, що вся мапа, яку він так і не вивчив до кінця, саме з таких загадкових клаптиків складається.

Жінка знову обернулася, мовби когось шукаючи в залі, зиркнула на Вадима – цього разу вже не так зневажливо, як попервах, а навіть якось зацікавлено. Чи то, може, Вадимові лише так здалося, бо жіноча спинка в тоненькій бежевій кофтині, крізь яку проступали застібки тугого ліфчика, несамохіть привертала до себе увагу. Кров у голову шугнула, піт на лобі виступив. Льонька натякав, що після його напою потягне до слабкої статі.

Після смерті дружини він не бажав пов'язувати своє життя з іншою жінкою: господарські справи донька взяла на себе, а для тілесних потреб знаходив час лише в санаторії. В робітничому селищі всі одне одного знають, то не давав приводу для пліток.

Цілував і брав жінок із заплющеними очима – в уяві була лише одна, перша і незабутня... Ото раз на рік – і все, бо як набігаєшся з теодолітом по кар'єру, то не до любовних утіх.

... Зою йому долучили до штату, щоб геодезичну рейку при обмірі переставляла. Молода, красива – і вже вдова. Він жалів її, не ганяв, як інших підсобників.

Дев'ять ливарників тоді загинуло на комбінаті, коли стався викид у плавильній печі. Кажуть, вода туди якось потрапила. Нікого не врятували. Через жажливі опіки трьох і до лікарні не довели, інші промучилися ще кілька днів.

Пасажирка в бежевій кофтині знову обернулася, немов виставляючи себе напоказ. Вадим завважив, що в неї виразні очі, симпатичні кучерики спадають на чоло та гарно в'юняться біля вух. Якби в санаторії така трапилася, то неодмінно з нею зазнайомився б... Заприязнився б, завів у кімнату...

Черга подалася вперед, він переставив ноги і – аж світ поплив. Оце нализався!.. Думки в голові плуталися...

Зойка перед очима, така тиха, ще й рік після смерті чоловіка не минув...

Вони тоді по той бік Бугу, на полі, новий кар'єр розбивали. Молоде літо; сонечко, таке ласкаве, розморило – приліг під лісосмугою. Зойка збирала суниці та пригощала. Пахучі та солодкі...

Таке щось приємне снилося, і хтось гладить його по голівці, затим цілує – мало не задихнувся.

– Повинен же тебе хтось жаліти... – вимовила стиха.

А в очах таке благання, аби ж то її пожаліли.

– Дурненька, облиш ці наміри... Що про нас скажуть?

– А хто нам повірить, що ми не були разом? Люди ж не дурні... – і гудзики на його сорочці тремтячими пальцями розстібає...

– Я чиста, у річці викупалася, ще й труси мокрі, бач...
І вітер такий сильний здійнявся, очі порохом засипало. Наосліп відривав від себе її худенькі руки, застібав гудзики, а вона знову розстібала з тріском...

Таке вже було в нього якось у молодості, і пручатись не зміг: батьки Ритині поряд, у сусідній кімнаті. Більше такого не треба йому... Коли немає взаємності – нічого не треба...

Машина службова за ними приїхала. Врятувався. Волосся Зоїне, мов вибілений льон, – біле-біле. Чи то, може, перефарбоване?

...Уже зовсім близько до реєстрації. Жіночка вже не обертається, лише стегнами крутить. Її образ все ще стоїть перед ним: очі, губи, нахмурені брови... Щось до болю знайоме... Жінка ця когось Вадимові дуже нагадувала. А кого? І зразу ж згадалося: «Та Любу ж! А кого ж іще? Може, то її сестра? Чи родичка? Дуже схожа... Якщо, звісно, це не п'яне марення».

Раптом зринуло в пам'яті – і до серця підкотилася тепла хвиля.

Мов із туману постало вродливе обличчя дівчини-студентки.

Люба стояла на тлі зеленого вербового гілля і дивилася на нього ласкавим поглядом. Треба було щось їй сказати, та він хвилювався, як оце тепер у чеканні свого рейсу. Річка несла свої води...

Йому, сп'янілому, ішов обертом світ. За вікнами вчувся помах крил. Ворона поверталася до свого гнізда,

сердито каркала... Чи то щось проказувала протухлим голосом до нього стара баба, у зморшках вся, до очей закутана в хустку? Не розбереш, про що вона, а вчувається наче: пррр-ро-га-вив...

Вадим ловив поглядом дівочий образ, а він усе розпливався й розпливався, й, нарешті, зник зовсім. Натомість – вона, Люба, п'ятикласниця ще. Личко дитяче, а очі такі великі та розумні, як у дорослої. Довга коса лежить на бездоганно білому фартушку, кучерики аж на очі насуваються.

Кружляє світ, хоча б не впасти! Кружляє ялинка, пливають і миготять блискітки, він кружляє, хвилюється. Довкола стільки дитячих очей!..

III

«Боже мій милий, як крутиться голова... Скоро ж Новий рік! Ялинка маненька, обвішана іграшками...Синтетична тільки... Не пахне лісом...»

Вадим на новорічні прикраси в аеропорту навіть не звернув уваги, на літаки через скло дивився. Як же вернеться світ... Він у танку кружляє з Любою – їхній перший танець. Хлопець ніколи в житті ще ні з якою дівчиною не танцював. І не думав про це навіть. А тут...

Крутиться світ...

Вадик не знав, уявити не міг, що це так надзвичайно гарно!

Він танцював усім на заздрість. Хотілося, щоб музика ніколи не закінчувалася, щоб було весь час так легко й радісно. Вони з Любою все кружляли й кружляли – й голова тоді не паморочилася.

Оце тільки чомусь зараз світ перевертається – ма-
буть, тиск стрибонув. Тиск у нього завжди був нормаль-
ний, доки не сталося доччиного розлучення – перехви-
лювався тоді.

... Нова учениця – Люба із хутора Зеленого – була
найкращою серед їхніх дівчат, хоча й одягалася скром-
но. В будні дні носила рожевий лижний костюм, в поне-
ділок, на лінійці, стояла в дешевому штапельному платті,
поверх платтячка, як і у всіх учениць, – білий з візерун-
ками фартушок та червоний піонерський галстук – теж
простенький, не шовковий.

Вадим познайомився з нею перед новорічними свя-
тами. Саме тоді класи готувалися до карнавалу та вчи-
лися танцювати. Танок чомусь не виходив: діти пусту-
вали та сміялися, а роздратовані вчительки метушливо
мінjali партнерів, наче це мало велике значення.

Люба була таки красуня – кучерява, з довгою косою,
великі карі очі, а руки – ніжні-ніжні, як і в міських при-
їжджих.

– Не наступай мені на ноги, слухай музику і роби, як
я, – наказувала, мов учителька, хоч була на клас мен-
шою од Вадика.

Йому було соромно виявити себе недотепою, тому
намагався не збиватися з такту. Спочатку пройшлися по
колу, потім Люба спрямувала його близько до ялинки.
У нього все виходило, тільки не вистачало повітря – чи
то від хвилювання, чи з незвички.

– Так, стоп-стоп! – закричала вчителька. – Всі дивіться. Нехай танцює тільки оця пара!

«Ох, на що там дивитися, – злякався тоді, – коли він і сам не вміє? Це вперше вийшло. І то тільки завдяки цій дівчинці...»

Два класи лише стояли і спостерігали, як то треба вміти. Вадим одразу вивчив усі па, а Люба усміхалася і тонко відчувала його рухи. Це немов уві сні – здається, що ти легкокрила птиця і все летиш, летиш... Здіймаєшся під музику дедалі вище і вище. І серце співає від радощів, що ти умієш літати, а інші цього ще не вміють. І ти не сам, не один у цьому безкрайньому небі – поруч з тобою така ж легкокрила пташка. Він чує її дихання, відчуває її теплі руки. Вони разом, удвох плывуть, плывуть... Боявся: лише б не втопитися в її карих очах, що мов бездонні озера... Вона легким подихом здмухувала непокірні волосинки, які раз по раз спадали на її чоло. У Вадима серце з грудей вискакувало. Вперше таке... Хотілося, щоб мить оця тривала й тривала.

А воно так і сталося: їх записали до танцювально-го гуртка і вони з Любою стали партнерами – танцювальною парою. То вже було в новозбудованому Палаці культури. Там було все по-справжньому. Запрошена звідкись художня керівниця, що мала хореографічну освіту, всю клубну роботу звела до танців. З малої зали повикидали крісла, переобладнавши її на танцювальний майданчик: усюди дзеркала, вздовж стін – довгі

поручні. Танцювали всі: і дітки, і підлітки, й дорослі. З інших сіл навіть сюди приїжджали.

Та перш ніж приступатися до танців, треба було виконувати різні вправи: скакати, присідати, робити різні піруети під музику. Часом це скидалося на балет, який Вадим бачив по телику. Керівниця на цьому не зупинилася – збрала з батьків гроші й привезла всім зі столиці тоненькі чорні трико, які щоразу перед заняттями вони мусили нацуплювати на себе. Смішно так: танцівники й танцівниці були схожі на болотяних жабенят.

Ноги тільки боліли після отих репетицій. Але Вадим на це не зважав, головне, що їх не розпаровували, а ставили на танець разом. Люба теж завжди була втомлена, розчервоніла, але наче аж світилася вся після занять. Керівниця ще й вимагала, щоб танцювальники, забувши про втому, артистично усміхалися до глядачів.

Виснажливі репетиції проводилися два рази на тиждень. У ті дні вони завжди були разом: Вадим підходив до під'їзду, де вона квартирувала, і з хвилюванням чекав, поки вона вийде. Хвилини видавалися годинами. Яке ж то щастя йти з нею центральною вулицею села!

Вадиму завжди хотілося бачити Любу поруч, не лише у дні репетицій – на шкільних перервах постійно чатував, коли Люба пройде мимо їхнього класу. Як тільки бачив, завмирав подих.

«Вадик наш улопався...» – шушукалися поміж собою дівчата, а хлопці – ті ще й дражнилися, дерли горлянки:

«Жених і невеста! Жених і невеста!». Перед очима пропливали кола, і ладен був крізь підлогу провалитися від знущання.

Якось, переборюючи хвилювання, наважився і покликав дівчину. Люба йшла з подружкою. Зупинилася й незрозуміло так глянула на нього та попрямувала далі. Але біля роздягальні, реагуючи на принизливу дражнилку, все ж підійшла до Вадима й порадила: «А ти дай їм добре, щоб знали».

Вони з товаришем виділили з гурту запеклих кривдників і хотіли їх оддухопелити, хоча потреби в тому вже не було: Любі дали іншого партнера, Артема, сина керівника будівельної організації.

Міський, завжди охайний – біла сорочка, стрілочки на штанах... Розмовляв, як і всі приїжджі, російською. На заняттях був у трико схожий на забіякуватого сусідського півня – з довгою шиєю та чорним оперенням. Голову Артем обв'язував розцяцькованою косинкою, галантно тримав Любу за талію і перебирав ногами, здавалося, навіть не в такт музиці. Вадимові ж дали в партнерки Світлану з їхнього класу – руду, коноплясту. Коли вона усміхалася «до глядачів», над зубами в неї некрасиво випиналися ясна. Вадим перестав ходити до клубу: більше не подобалося йому таке заняття.

Після репетицій Артем гуляв з двома дівчатами – його Любою та Світланою. Вадим ходив за ними назирці, звіддалік спостерігав, як кавалер заходив до

гастронома, купував пакунок цукерок та пригощав подружок. Він міг би до них приєднатися, але навіщо йому та Світлана з її бридкими яснами?

Його самолюбство було вражене: як могла Люба з тим хвальком, недотепою танцювати, дружбу водити? Ключнула на те, що городський? Казали, що йому й п'ятірки незаслужено ставили. Учителька дозволяла Артему забирати зошит додому, щоб помилки в диктанті виправити... І танцівник з нього ніякий. Таким і залишиться, хоч як би хореографічка старалася.

Розчарований, прошкував через долину до своєї домівки й до ранку не міг заснути.

Люба невдовзі облишила танці, записалася до шкільного хору. На танцювальний вона тепер водила меншу сестру.

І він теж став ходити на той хор. В актовій залі під музику аж трьох баяністів учні співали пісню про Дніпро:

*Пам'ята народ,
Скільки сліз і горя
Знали в минулім твої береги.
Та ворожу кров
Ти носив до моря,
Велетню наш дорогий!*

А він очей з Люби не зводив, і вона, видно, відчувала його погляд, бо хмурила брови і сердито так додавала до хору свій голос: «Велетню наш до-о-о-ро-гий...» Був

би він, Вадим, таким велетнем, то став би і для неї дорогим, а не байдужим, нічого не вартим, бо коли пробігає Люба шкільним коридором, то й не гляне на Вадика.

Ниточка була розірвана, йому ж так хотілося її знову зв'язати. Не виходило, безнадійно пробігали дні за днями.

На щастя, один вечір таки звів їх віч-на-віч, зимовий, передноворічний.

...Угорі яскравий ліхтар сліпив очі, в мерехтливому світлі переливалися сніжинки, на душі знову було легко й радісно.

Люба усміхалася до нього:

– Чому не відвідуєш гурток? Ти ж любиш танцювати?

«Я тебе люблю» – вперше озвалося в його єстві, і Вадим злякався свого почуття, затаїв його в собі і тільки спитав:

– А ти чому?..

– Я балериною не хочу бути. То мрія моєї сестрички...

Йому так хотілося затримати Любу найдовше, хотілося з нею хоч трохи постояти, поговорити, не важливо, про що, лиш би чути її голос і дивитися, дивитися на неї, як колись у танцювальній залі. Волів пройтися з нею сільською вимощеною вулицею, піти аж до магазину, щоб пригостити її, як це робив Артем, дорогими цукерками... Проте од хвилювання не знаходив слів. Постать дівчини швидко розтанула за рогом. Оте невиразне «бувай»... Як добре було б почути таке бажане: «До зустрічі!» Радувало лише те, що Люба вже не танцює з тим Артемом...

...У перший день навчального року на генеральній лінійці Люби серед учнів не було, не побачив і сестри її меншої. Дізнався від шкільних подруг, що дівчат віддали до шкільного інтернату. «Бувай, бувай, бувай...» – все ще відлунювало безнадією.

Невдовзі шкільне життя і для нього закінчилося.

IV

Хохлов правду казав – напій бальзамом ліг на душу, ди-хати трав'яними випарами приємно, наче опинився се-ред прибузького степу. Черга, попри його бажання, таки вперто рухається.

На сонце, видно, знову хмари насунулися, бо потемні-ло враз усередині приміщення. І підсвічування чомусь не горить. Це, мабуть, спеціально електрику вимкнули, бо он робітники підіймач викотили. Два електрики в яскра-вому спецодязі залізли в люльку. Міняють лампи – скрізь тепер вдаються до європейської ощадливості.

Вадим також електромонтером працював до армії. Щасливі часи колись у нього були – й улюблена робота. Фізика йому в школі подобалася, особливо електродина-міка, він допомагав учителю шкільні кабінети обладну-вати, світло проводити. Це і в училищі йому придалося.

Вадим із села одразу в місто потрапив – в обласний центр. Батьки випровадили, щоб опановував фах електромеханіка – потрібна спеціальність, і не брудна, це не те, що на фермі ішачити, чи в мазуті біля трактора копирсатися. Робота, правда, хоч і чиста, але відповідальна, бо тут треба чітко знати, що воно і до чого – висока ж напруга.

Вперше опинившись у такому величезному місті, розгубився, довго розпитував людей, як знайти таку-то вулицю і такий-то будинок, де живе мамина двоюрідна сестра. Вадим у неї квартирував, бо родичі не радили до гуртожитку йти.

У тітки все так незвично заведено, по-міському: часто мити руки, їсти з окремого посуду, та ще й з ножем та виделкою. І вітатися не треба на вулиці із незнайомими людьми.

Тітка працювала вчителькою в школі, а чоловік – у якомусь проектному інституті. Про порядки в училищі вони нічого не знали або не хотіли знати, і Вадим швидко пізнав ті порядки на власній шкурі. Змосковщені хлопаки, відчувши його слабинки, заходилися глузувати з нього: допікали за «деревенськую» мову, спідтиха давали стусанів. Кибцев, чувак із надщербленою бровою, набивався в захисники, вимагаючи за послугу щоденний рубль. Залізним каблуком він наступав Вадимові на ногу, й той від нестерпного болю віддавав насильнику все, що тітка виділяла йому на обід із батькових грошей. Все до копійки.

Через нестерпні умови хлопець уже збирав був речі, готуючись повернутися назад у своє село. Врятував тітчин син Сашко, моряк. Він щойно повернувся із плавання і вибивався в люди. Вадима завжди брав із собою – хлопець носив за ним велику сумку, де були всілякі речі, призначені для фарцювання: фірмові джинси, футболки, майки, кептарики... «Зброєносця» мав при собі для безпеки, щоб його, фарцювальника, не загребла міліція. Сашко одразу взяв Вадима на поруки. Одягнув по-новому: штани, сорочка, куртка осіння. Ще й окуляри блискучі. Навчив хлопця нових слів, бо по-міському треба було вимовляти не «где», а «гдзе», не «ходіть», а «хадзіць»...

На ранок, ще не дійшовши до училища, Кибцев з друзками обступили Вадима, і зухвалий заводіяка вже приміряв на себе заморський одяг, хоч як Вадим опирався. Ще й пачку дорогих цигарок із кишені забрав. Правда, наступного дня, перетнувшись із Сашком, Кибцев одразу розплатився за всі свої розбої. Дісталось добряче і його друзкам. Віддали все, ще й мусили Вадимові щоденно компенсувати за завдані раніше збитки, до того ж із відсотками. А коли після відпустки Сашко знову пішов у море, його приятелі чітко виконували наказ свого компаньйона. Брата моряка тепер ніхто й пальцем не міг зачепити. Вадим сам міг кого завгодно буцнути, коли було за що. Хоча, звісно, бували й винятки з правил.

Училище в основному хлопчаче, дівчата вчилися на паралельному потоці. Вони чомусь липнули до Вадима, і не через закордонні манатки, бо він і одягав їх не щодня – беріг, не любив шикувати. Івлєв, одногрупник, все жалівся: «І чого дівчата до тебе так чіпляються? Як ті кури сокочуть... Я ж їм і те, і се...»

«А ти на себе в дзеркало дивився?»

Вадим і в люстерку, і на фотокартці, що її ательє зробило, виглядав мов кіноактор. Але йому були до лампочки всі ті дівчата, мріяв тоді тільки про Любу. Проте за ті дівчачі залицяння й перше «бойове хрещення» отримав – кулаком у вилицю та по зубах.

З розсіченої губи юшила кров. Ольга, за яку йому перепало, хусточку пахучу до рани тулила. Однак у лікарні шов таки наклали, і шрам отой залишився назавжди. Але що то за мужчина без шрамів?

Ольга ж як тільки бачила його – хоч на перервах, хоч у їдальні, – підбігала впритул.

А Вадимові що від того? Одні непереливки! Ревнивий Стефан якось викликав його, коли крутили кіно, і, вишкіряючи зуби, наказав, щоб і близько не підходив до Ольки. І боляче пхнув ногою. Вадим про цей випадок нікому не жалівся, пусте. Він не підбивав до його дівчини клинців, то вона сама...

Черга помітно рухалася. Вже скоро і йому підходити до столика. Жінка, та, що попереду Вадима, на жаль,

більше жодного разу не обернулася, а хотілося ще раз на неї глянути. Дуже вона нагадувала йому Любу. Жінка зосереджено порпалася в сумочці, готуючи документи для перевірки. З-під джемпера блиснуло вибілене тіло. Він теж намацував у спідній кишені розбухлий пакет. У животі алкогольні «ліки» трохи прижилися і вже не так турбували. По тілу розливалось тепло – може, не тільки від випитого, а й від гарних спогадів, які так хутко спливли бурхливою течією...

... Коли приїжджав додому, батько тоді дозволяв Вадиму їздити на його мотоциклі, бо однолітки вже стрекотали мотоциклетами й мопедами, здіймаючи пилюку.

Того вечора Люба йшла від автобусної зупинки. Вона вже десятий клас закінчувала. Запропонував підвезти додому, погодилася. Яке щастя! Крутив ручку газу і відчував теплі руки на своєму тілі, інколи її пругкі груди торкалися його спини.

Не вистачало повітря. Не вірилось, що пасажиром на його мотоциклі саме вона – Люба. Люба – така люба...

На воротах її зустрічали батьки, не пощастило навіть поговорити. Люба лише на один день додому навідалася.

Ранком він ще приїхав до хутора й одвіз дівчину до автобуса – однокласники збиралися в турпохід до Ставропольського краю...

І не бачилися довго...

Вадим уже закінчував своє навчання, а Люба, казали, вступила до Київського університету. Авжеж, відмінниця!..

Неочікувано зустрілися на автостанції, на зупинці, коли автобус уже відправлявся в рейс.

– Як тебе знайти?! – крикнув навздогін.

– Захочеш – знайдеш! – відгукнулося. І закарбувалося в пам'яті.

Він дуже хотів її знайти.

Поїзд довів до Києва, а де знаходиться головний корпус університету, він не мав потреби ні в кого розпитувати. Розшукав і аудиторію, в якій їм читали лекції.

Люба йшла з подругою широким коридором – така серйозна, зосереджена. Вадим не знітився, як бувало колись, – набрався досвіду у поведенці з дівчатами, сміливо підійшов, привітався.

Люба була трохи збентежена його появою, тільки й вимовила:

– Приїхав...

– Так, приїхав, щоб побачити, де ти вчишся. То, може, й собі захочеться.

Він тоді вже думав про навчання у виші, бо мамина сестра відразу напоумила Вадима вступати до вечірньої школи. Після сільської восьмирічки він мусив ще три роки сидіти за партою. Тітка, назвавши цей варіант довгою піснею та маючи зв'язки, викрутила на краще: тієї ж весни він уже мав атестат про повну середню освіту.

Виходило, що мовби здав усі предмети екстерном. Виставили йому всі четвірки, одна лише п'ятірка з хімії та трійка з необов'язкового предмета – креслення. На кращі оцінки годі було сподіватися, бо й так довелося багато за це заплатити. Зате з таким документом можна було вступати до будь-якого вищого закладу.

Тоді, під час відвідин університету, Вадим, як справжній кавалер, взяв ініціативу у свої руки. Запропонував студенткам піти в місто – на каву, на морозиво. Час дозволяв: його поїзд відправлявся тільки пізно ввечері.

– Ми не можемо, – розписалася за Любу її подруга. – Нам до наукової бібліотеки треба йти, першоджерела... У нас семінар завтра, – і тягнула Любу за руку.

Вадиму хотілося відповісти тій зубрили якимось словом із петеушного жаргону, та стримався.

– Справді, у мене зовсім немає часу... Вибач, – кинула Люба. Він чекав від неї зовсім інших слів.

Дівки пішли собі через парк мимо пам'ятника Тарасу Шевченку, якого він досі бачив лише на кольорових листівках. А перед очима чомусь не Люба, а її подруга, котра завадила Вадиму в такій жаданій зустрічі. Її він подумки обізвав жабою.

І чи справді треба було дівчатам так поспішати, чи просто від нього відкараскалися, бо хто він тоді був – слюсар-електрик, а вони – студентки престижного вишу?

«Нічого, – подумалося, – він теж дорогу до інституту знайде...»

Вадим уже отримав свідоцтво спеціаліста та кожного ранку спішив на роботу до своїх корабелів, а тут повістка з військкомату: на службу. Вдома влаштували великі проводи, з музикою.

– Де твоя дівчина? – допитувалися родичі. – Хто проведжатиме?

Він мовчав. Що тут скажеш? Люба була далеко, та й, мабуть, вона не погодилась би приїхати.

Школярку Валентину підсадили до нього. А вона цілуватися полізла, плакала чомусь. Листи йому весь час слала, писала, що чекатиме. Не відповідав, а батьки сварили, бо вже й невісткою своєю називали.

Ті довгі листи він і не дочитував до кінця, кидаючи їх до тумбочки. Коли б хоч один лист був від Люби, він його біля серця носив би, як носять хлопці фотографії своїх коханих.

V

... На реєстрації – молодесенька дівчина, мов манекен, – у бездоганній синій формі, що аж влипла в її фігуру. Красива bestія! Мовби зійшла з журнальної обкладинки. Залюбувався. Правду казав Хохлов, що після такого напою недалеко й до гріха. Хоча до чого тут напій? Просто настрої змінився, і вже тривоги тієї, що була досі, не відчуваєш. Лише голова ще трішки пливе, мов перебуваєш у нестримному танку.

Здавав багаж, отримував якісь ярлички, папірці, посадкові талони...

На прикордонному контролі віддав паспорт. Вадима щось стиха запитали, і до нього ледве дійшло, що треба лише назвати своє ім'я та прізвище... Примусили роздягатися... Холодно зробилося, не попадав у рукави, руки тремтіли.

І знову тривога взяла його у свої лещата. Ноги зробилися повстяними, негнучкими. Ледве плівся за жінкою, яка була дуже схожа на Любу, і це йому хоч трохи підтримувало дух.

«А може, то Люба і є?.. – спалахнула думка. – Перед нею стримить якийсь тип. Може, її чоловік? Часом, не отой Артем, з яким вона тоді прогулювалася?.. Він не дістав тоді стусанів, то зараз ще не пізно борг віддати... У джинсах, бач... Чому не в білій сорочці і штани не зі стрілочкою? Треба спитати в нього...»

Не спитав. Попереду був перехідний тунель, що веде до літака. Тут і світла немає. «Пробі, як туди заходити?! – жახнула думка. – І світло так далеко!..»

Сунувся вперед, як ото жаба до вужа.

Ні, він далі не піде... Жаж! Треба повертатися! Але як? Уже ні вліво, ні вправо.

Чорний тунель, дзюркотить вода, кишать п'явки... В очах чорно...

– Чого ти туди поліз, чом за коровою не дивився?! – батько грізно до нього, паска в руках тримає. Аби хоч пряжкою не дісталоя...

– Мужчина, проходите, что остановились?

Хтось штовхає його в спину. Голос бридкий, як в Артема... Навідліг би йому вгамселити. Рука лише зайнята...

Попереду, в кінці тунелю, – біло-біло... Бо там сніг і холодно. Зима розлютилася, а вони з мамою бредуть досвітком непротоптанною стежкою до баби

Уляни – переляк отой викачувати. Затемна йшли, щоб люди не бачили, що такий здоровань, та ще комсомолец до послуг шарлатанки вдається... А що було робити, коли хворий дуже? У міській лікарні психіатр, б'ючи гумовим молоточком по коліні, запитав:

– Чого ти, хлопче, боїшся?

– Смерті, звичайно... – йому на те.

– Тобі її ще рано боятися. З твоїм молодечим здоров'ям у космос можна відправлятися.

А баба Уляна роздивлялася на світло розбите яйце і не бачила на ньому хреста, натомість їй вимальовувались якісь куполи. Казала, що начальником колись буде.

– Яким там начальником, – журилася мати, – коли у школі через хворобу не вчиться...

А Вадимові часом ставало так зле, що здавалося: от-от помре...

...Попереду біло-біло. І страшно... Страшно, бо там його тато лежить у червоній труні, накритий білим покривалом... Обличчя побите... Провести, поховати... Вадима з міста чекають, тому й не ховають... Автобус ледве-ледве суне. Треба поспішати...

Там світиться. Те світло ллється од неонових ламп. І мати біля батька. Сидять у кріслах – мама й тато. Живі обоє...То цей тунель що?! В інший світ веде?.. Він уже там опинився?.. Од інфаркту, мабуть, помер?.. Від хвилювання через отой переліт?.. Так буває. А тут так гарно та затишно, тільки тривожно... Добре, що з батьками

зустрівся. З ними він так мало бачився, не встиг ще багато чого в них розпитати, багато чого їм розказати... Пробачення попросить, аби вони не сердилися на нього, що не з тією побрався...

Проте у кріслах сидять зовсім чужі люди, геть на його батьків не схожі. Вадима садовлять позад них на вільне місце.

– Навіщо п'яних у літак пускають? – наче Артем подає свій обурливий голос.

– Коли не тямиш, то й не питай! – огризнувся на те Вадим.

Заледве до нього дійшло, що він уже в літаку.

«Що воно за літак?.. “Велика Анна”?! Хохлов казав, що має бути міжконтинентальний аеробус. А що це? Знову Ан-10А?.. Такого літака давно з польотів зняли... А цей чомусь подали. Навіщо?.. Він же в повітряні ями провалюється... Може аварія статися... Краще б уже з хлопцями у транспортній колимазі летіти, аніж у такій домовині. Треба вийти. Але як же вийдеш, коли вже й двері зачиняються? Все... Зона обмеженого простору...»

Тут вже нікуди не вийдеш, бо замкнений.

«Вас вітає командир... пристебніть паски безпеки...»
Голос – як із того світу.

«Не буду я пристігатися, однаково тепер...» – зітхнув Вадим.

Дбайлива стюардеса таки подбала про його безпеку – клацнула замком.

Зашуміли двигуни. «Тунель» зрушив з місця...

Вадима занудило. Треба конче вийти, бо зовсім зле...

«Зупиніться! Зупиніться!..» – повторював подумки, не розтуляючи вуст. Темно враз і тісно зробилося, як і тоді, у бетонній трубі, під греблею. Вчулося, як гадюки внизу засичали. Треба якось рятуватися...

«Та зупиніться ж!» – хотів крикнути, але не міг: голос його не слухався. Несамовито билосся серце.

Його наче почули: літак струсонуло – і двигуни змовкли. Тиша, а проте лише на хвилину, бо одразу салон зашумів, як у розворушеному вулику. Вадим шарпнувся до виходу, та не пускав пасок. Поки його розстебнув, у проході ціла черга утворилася, не протовпишся – не тільки він, а й інші люди перелякалися.

«Усім пасажирам забрати свої речі і негайно покинути салон...»

«Це лише я хотів покинути ваш салон, а люди хай би летіли куди їм треба», – пояснив комусь подумки.

У салоні враз посвітлішало. До круглих вікон заглянуло сонце. Стюардеси заспокоювали: треба зачекати, поки підкотять трап. Тривожна пауза.

Нарешті відчинили двері.

Люди сполохано спускалися по трапу на бетон. Обіч сіріла злітна смуга.

Людський потік виніс його до зали чекання. Паморочилася голова, руки й ноги трусилися: ледве опустився на лавку.

До тьми привело повідомлення, що рейс перенесено на дві години. «Та нікуди я більше не полечу, – огризнувся на це Вадим. – Ото лише посиджу трішки, заспокоюся – та й гайда додому».

Люди в залі чекання жваво перемовлялися поміж собою – і все через відкладений рейс. Хтось згадував кінофільми з хепі-ендом, де грали відомі актори. Якийсь дядько розповів анекдот про пасажирів, охопленого сумнівом: а що коли під час аварії літака, який приводиться в океані, його, подорожанина, спіткає проблема: або рятувальний круг виявиться бракованим, або акула трапиться глуха? Вадим теж цей анекдот знає. Це коли перед падінням лайнера стюардеса видала всім пасажирів відповідне спорядження та свистки – щоб відлякувати акул.

Вадим думав, як діяти далі.

«Хіба знову голову замакітрити?» – запитав себе. Однак, відчуючи дискомфорт у животі, вирішив, що хай уже буде, як є, щоб принаймні голова стала світлою, а то знову ще щось привидиться. Певно, від алкоголю й галюцинації в нього були. Чого саме накидав той Хохлов у свою самогонку?.. Може, полину? Може, чогось гіршого?..

Та ж сама жінка, схожа на Любу, сиділа поруч, заглядала у свій планшет.

Скосив зір та швидко прочитав:

«Сьогодні... грудня, о 10.00 ранку в міжнародному аеропорту „Київ“ (Жуляни) стався інцидент...»

Співробітник аеропорту на умовах анонімності повідомив ТСН, що у літака компанії... могла виникнути проблема з шасі. Літак жодних пошкоджень не зазнав... Ніхто з пасажирів не постраждав. Аеропорт працює в штатному режимі...»

«Не постраждав... Не постраждав?.. – роїлися думки. – А хіба можна постраждати в літаку, коли він ще на землі? Що ж тоді буде в небі? Була б моя воля, радив би всім десятою дорогою обходити цей швидкий і “надійний” транспорт. Здається, морем пливти і справді краще».

Вадим ніколи не забуде того злочасного рейсу з Одеси до Адлера на «Великій Анні». Літак нестерпно гарчав, потрапляючи у повітряні ями, то здіймаючись угору, то падаючи вниз – кишки до горла підступали. Сусідка збоку від нього блювала, і його на ригачку потягнуло. Стюардеси весь час тримали наготові пакети та давали людям нюхати нашатир.

Взагалі, на таких літаках, які благословив для польотів сам Микита Хрущов, було небезпечно літати. Ті ж самі Ани падали на землю так часто, як метеорити у серпні, тільки тоді цього не розголошували. Вже коли за кордоном про ці аварії заговорили, в одній центральній газеті з'явилося коротке повідомлення: *«В середу, 31 березня 1971 року в Лутугинському районі Ворошиловградської області, неподалік Ворошиловграда зазнав катастрофи літак Ан-10 компанії „Аерофлот“, який*

виконував рейс 1969 (Куйбишев – Ворошиловград – Одеса). Загинули всі 65 людей на борту».

Пізніше, як уже з'явився інтернет, Вадим дізнався, що люди гинули в авіатрощах ще й у Львові, і в тому ж таки Адлері, і в Харкові... В деяких випадках літаки просто розвалювалися в повітрі, не витримуючи напруги та механічної втоми...

Як Вадим долетів тоді до моря, не зазнавши аварії, один Бог знає... Антея забракували, тепер он американські лайнери літають. Їх розхвалюють, а вони, бач, теж не такі вже й надійні.

VI

У голові наче як розвиднилося. Сп'яніння в ньому, здається, анітрішечки не залишилося... Тільки тіло все тремтить, у сонячному сплетінні – відчуття холоду, болить у грудях. Болить ще, очевидно, від того, що шлунку у туалеті завдав шкоди, звільняючись від Лшончиної бридоти. Неспокій огортає...

Почувався так, наче все його єство, всі думки розлетілися на шматки, і він хоч якось намагався зібрати їх до купи. Не виходило: заважала безпричинна тривога. Таке з ним тільки колись у школі було – перед контрольною чи перед екзаменами. Він не міг тоді, як оце й зараз, зосередитися, клубок стояв у горлі, невідь від чого виникали спазми. Вадик просився з класу надвір, там воно начебто попускало, а в класі знову – нудило, аж до зриву. Медсестра, як уже зовсім ставало погано, викликала швидку, а там про «перехідний вік» говорили. Тоді

він понад місяць пролежав у лікарні – уколи, таблетки, якісь аутогенні тренування під наглядом психотерапевта. Хоча причина була саме в стресі, якого він зазнав під гаткою в трубі. Переляк згодом минув, і не від уколів чи бабиного вимовляння, а начебто сам по собі. Він навіть кепкував із себе за те, що колись ще чогось боявся.

Але в школі його жаліли, намагалися не хвилювати, до дошки не викликали, від усяких контрольних та семінарів звільнили. Все забулося, згладилося, медкомісія у військкоматі хвороби ніякої не виявила, в армію взяли, а там – свої зони обмеженого простору...

Вадим все ще сидів у кріслі в аеропорту, бо дві години ще не збігли. Приходив до тями та міркував про те, що ж йому насправді робити: туди чи сюди? Якщо повертатися додому, то як забрати речі з багажу? Гарязд, речі ще якось можна взяти, а квиток, що брали для нього на заводі, пропаде... І далі що? Що скаже директору? Розповість йому про свій страх, про аерофобію?.. Це ж несерйозно. Секретарка саме про це і запитувала його. А він їй що на те? «У моєму віці вже нічого боятися...»

То нахріна він усім голови морочив? Треба їхати будь-що. Ну, вмре по дорозі, поховають по-людськи, ще, може, й коштом заводу пам'ятник поставлять. Іринка тоді квартиру продасть, й вистачить їй, щоб за кордоном облаштуватися та жити там, як і її подруга, котра он і заміж вийшла, і своє помешкання має. Хоча до чого всі

ці переживання?.. Долетить він до тієї Гватемали... Літак надійний. Це ж не «Антошка», який он ворон у міських парках лякає...

Стрес геть його витверезив. Посидів, подивився на людей, які чекали на справний літак, і відігнав трохи від себе зрадливий замір про повернення додому. Вадим був би єдиним серед пасажирів, який відмовився б від рейсу.

Аеропорт жив своїм буденним життям: крилаті розмальовані велетні злітали в небо, а ті, що сідали, поволі вирулювали на спеціальні стоянки. Вадим в армії був причетний до аеронавігації – контролював польоти літаків.

... Перед очима – лише планшет із координаційною мережею. Цифри так швидко передають: «00700151». А треба блискавично, як було на тренажерах, нанести знаки на планшет, та ще й у зворотному напрямку. Як зараз пам'ятає, що перші дві цифри означали належність літака, наступні – швидкість, останні – висоту... ППО... Перший командний пункт особливого призначення... Все у нього ладилося.

У самоволці на танцях – Ірина, Вероніка, Раїса... Дівчат повно – вистачає на всіх. Які ж із ними несмачні поцілунки, пусті балачки... Дівкам подобалося, як він танцював – Люба навчила. Люба, Люба – люба... Як йому хотілося, щоб отак тільки з Любою танцювати, притулившись близько-близько... А чи станеться таке?..

– Любов може бути тільки взаємною. Все, що позбавлене взаємності, – хвороба, – тлумачив йому одне й те саме Костя, земляк з охорони, якого за бійку відрахували з інституту. Викладач приставав до його дівчини, а хлопець узяв і «поговорив» з ним по-чоловічому.

Вадим не зважав на те, що Костя називав хворобою. У них з Любою все як треба, по-справжньому. Вони тоді в Києві гуляли б міськими вулицями, він дарував би їй квіти, пригощав би цукерками, морозивом... Якби тільки не та її подружка, нічим не примітна, ні Богу свічка, ні чорту кочерга, а якщо глянути критичніше – Квазімодо в спідниці. Люба казала, що в тієї зубрили батько генерал. Велике цабе! Бач, схопила Любу за руку й потягнула до бібліотеки, начебто та бібліотека останній день працює.

Жаль, не вдалося тоді побачення. Проте Вадим усвідомив одне – щоб бути з Любою нарівні, треба і йому вступити до інституту, а вже після цього, як кажуть, просити її руки.

Костя на містечковому базарі дістав підручники для учнів старших класів і допомагав Вадимові розтлумачувати те, про що той і не чув ніколи. Бо воно ледве-ледве доходило самому. Що тут скажеш, з базового рівня освіти перейти на наступний – ой як нелегко! З фізикою ще так-сяк, а все інше – туман. Тому у вільний час вже не бігав на танці, а брався за підручники. Алгебра, тригонометрія...

– Та відпусти ти її, друже, забудь, – наполягав Костя. – Адже я знаю, що на тому філфаці самі дівчата, і кожна мріє успішно вийти заміж. Живи простіше, насолоджуйся життям, люби всіх підряд, доки нежонатий – красивих і некрасивих. Он у тебе школярка з таким гарним почерком на конверті, ота, видно, любить тебе... Частіше їй пиши, слова гарні підбирай для дівчини нецілованої... І все забудеться. Та не силуй себе з тими книжками. Лови момент.

І Костя спішив у самоволку, мовляв, нема коли з тобою возитися.

– Прибігай, без тебе танці не йдуть...

А Вадим і далі скнів над підручниками. І, здається, вже почав розумітися в тих рівняннях.

«Хоч любов без взаємності і сприймається як хвороба, мені б тільки побачити її... – мріялося. – І більше нічого не хочу. Бодай одним оком...»

Та підступний страх і на службі його знайшов.

Костя попросив почергувати в пересувці, доки він у клубі кіно дивитиметься. В будці – тепло, бо друг обігрівач із вентилятором увімкнув. Зручно, можна й за підручником посидіти. Радів, що задачі та приклади з алгебри вже й без Кості йому піддавалися, й відповіді сходилися. Ще трохи підготується – і можна складати екзамени в технічний виш. Головне – математика, фізика в нього виходить краще. Мову теж можна підтягнути.

Проте як тепла стало забагато, хотів вимкнути обігрівач, та не виходило. Треба було на вулиці розімкнути переноску, а двері знадвору замкнені. Вентилятор усе дмухає й дмухає у розпечений дрiт... Дихати нічим... Гулав у двері – німа тиша. Ніхто не чув. А хто почує? Одні на варті, інші дивляться кіно чи чкурнули в містечко на танці... Паніка... З довгого тунелю, що пролягав під загатою, ще можна було хоч якось вилізти назовні, а з вогняного капкана вже ніяк. Розпечене повітря, дихати нічим, і люк над головою не піддається.

«Оце тобі всі майбутні екзамени та інститути... І Люби не зможеш побачити...»

Підставив стілець і арматурою, що валялась поруч, щосили гамселив по стулках люка, допоки не війнуло морозним повітрям. Гарячий одяг обпікав тіло. Вистромивши з люка голову, Вадим вовком вив, знемагаючи.

Хтось, повертаючись із самоволки, почув та покликав Костю.

А далі – провалля. Нервовий зрив, гарячка... Розказували, в казармі він несамовито кричав, бився, скреготів зубами, намагаючись кудись бігти... Відправили до шпиталю, щось там укололи. Кілька днів протримали, обстежили, ніяких відхилень не виявили. Воно наче й полегшало, повернули до частини. Вдень почувався ще нічого, а вночі, в казармі, знову нападав страх, з яким він не міг упоратися. Не спав, боявся, сам не знаючи чого. І знову шпиталь, збиралися навіть комісувати.

Один лікар-психотерапевт, чоловік уже похилого віку, тоді прямо сказав:

– Страх свій ти зможеш перемогти тільки сам – поки молодий та сильний... Все буде добре, але дискомфортних ситуацій краще уникай.

Вадим усвідомив тоді, що немає страхів нездоланих, сильніших за людину. Треба лише як належить відслужити армію, вступити до інституту і не боятись освідчитись коханій, щодня завойовувати її прихильність. Боягуза хіба ж вона полюбить?

Згадувалося йому, як вони вперше танцювали біля ялинки, згадувалися її ніжні, теплі дитячі руки... Серця тоді у такт з мелодією билися. Якби ж то все знову повернути... Повернеться, коли закінчиться служба. Все буде добре. Хлопця он із його призову ще на одну личку підвищили, а йому не до личок, головне – до інституту вступити. Після армії, кажуть, конкурс менший...

Вадима більше не ставили на відповідальний об'єкт, хоча йому так подобалося цифри навпаки читати. Натомість доручили енергетичним господарством опікуватися – посвідчення електромонтера у пригоді стало.

VII

Після того перельоту на транспортному борту ще довго боліли ребра та сходили синці, якими хлопці нагородили на прощання. Вночі снилися кошмари, і він кричав. Прокидався і пив заспокійливу мікстуру, яку виписали в армійському шпиталі.

Вадим не рвався одразу додому. Поїхав до Миколаєва, навідався на корабельний завод, де він до армії працював. На квартиру до тітки вже не пішов, поселився у робітничому гуртожитку, став на військовий облік.

Прилучився до роботи й незчувся, як настав час їхати на екзамени до Дніпропетровська. Брат радив заявитися в інститут у військовій формі, аби екзаменатори сприйняли його як воїна, котрий чесно та добросовісно захищав Батьківщину. Воно трохи й допомогло, бо коли часом і зупинявся з відповіддю на питання в білеті, його просили вже відповідати на наступне. І твір Вадим

списав із заготовленої шпаргалки. Тому і прізвище своє серед новоспечених студентів побачив.

Розраховувався на роботі і з радісною новиною помчав додому. Найперше хотілося відвідати хутір, з Любою зустрітись. Ще б пак! Він-бо тепер, як і вона, належить до студентської братії – майбутній інженер! Та чи вдасться її здибати, адже, кажуть, влітку студенти працюють у будівельних загонах, влаштовуються провідниками поїздів? То хоч загляне до її обійстя та спитає про неї в батьків.

Вдома свято влаштували – родичі та молодь зібралися у хаті, бо це таки подія – син з армії повернувся! Валентина вже й випускний з однокласниками відбула – сиділа біля нього, мов ружа, розчервоніла. А чого їй так хвилюватися? Наче ту дівку сватати хтось збирається. Навколо ще й шепочуться: «Бач, дочекалася його з армії... На танці до клубу не бігала. І не зустрічалася ні з ким...»

Вадим подумки проклинав Костю за те, що той радив писати Валентині хоча б короткі листи. Бо навіщо йому нелюба? А вона підкладає йому у блюдце смажених карасиків: «Мій батько вранці наловив»... Вадимові ж ні їсти, ні пити не хочеться...

Провів Валентину лише до воріт, а мати:

– Чому так швидко вернувся додому? Поговорив би з дівчиною, бо стільки ж не бачилися!

Мовчки вислухав той докір, а вранці – дорогою понад лугом, і вже – в Зеленому хуторі.

...Аеропорт шумить, вирує, наче й не було ніякого інциденту. А що, власне, сталося? Замість одного лайнера підженуть іншого, справного, і пасажирів полетять туди ж само, тільки іншим рейсом. Що в цьому особливого?

У залі стало трохи спокійніше. Жінка, до якої він уже придивився, сидить поруч і стиха розмовляє з кимось телефоном. Дуже таки вона нагадує йому Любу – поставою, рівним проділом каштанового волосся над чолом, навіть ямочки на щоках у неї такі ж симпатичні.

Тепла хвиля м'яко підкотилася до серця, і воно відгукнулося згадкою про далеке минуле, таке коротке і неповторне...

... І небо над річкою схилилося низько-низько, так низько, що можна було рукою торкнутися білої хмаринки, та він навіть не наважився.

Дівчина не йшла, а, здавалося, пливла йому навстріч, наче в сповільненому кадрі. Ранкове сонце, пестячи променями її кучеряве волосся, створювало навкруг її голови золотий німб, як у святих на іконах. Вадимові вірилося і не вірилося, що все це він бачить наяву, а не уві сні. Це вона, Люба...Така небесна і така земна. Як пасує їй стара мамина спідниця і накинута наопашки кужайка!.. Вона, вона! Великі карі очі випромінювали одразу все: подив, радість, тепло... Колись Вадим так боявся, щоб не втопитися в тих озерах-очах... Стільки днів та безсонних ночей він мріяв саме про цю мить, про цю зустріч! І це сталося.

«Це не сон, не сон, скільки не щипай себе за руку».

– Знала, що ти в армії, але не змогла дізнатися твоєї адреси... Вибач...

«Вона, бач, ще й пробачення просить...» – приємно вразило.

А небо ж, небо низько так схилене... Доторкнутися б!

Треба було щось казати дівчині, та слова геть запропали.

Люба вела на випас корову. Похопився допомогти прив'язати. Перехоплював із Любиних рук припін і не міг його взяти: зір лише до НЕЇ був прикутий. Дух забивало. Від щастя крутилася голова, крутилася під ногами земля.

«Що робити?.. Що говорити?»

Люба, коли вони вчилися біля ялинки танцювати, говорила просто:

– Роби, як я, і у нас усе вийде... Лише на ноги мені не наступай...

І вони кружляли й кружляли в нестримнім танці. Всі школярі дивилися на них і заздрили.

Сонце потроху підбилося вгору. У Люби на ту мить ще було багато домашньої роботи.

– Ти приїжджай увечері, – пролунав її голос, немов у кіно, і Люба поспішила стежкою до свого двору.

...Батьків мотоцикл не котився дорогою, а наче летів у повітрі, радісно диркаючи степом. О, друже-старига-не, наш вічний Іж-49! Зібраний з усього мотлоху, який

лише можна було розшукати по довколишніх селах... Батько, звісно, хотів би мати сучасну техніку, але не міг дозволити собі таку покупку. Бо де в них ті гроші? Мати гарувала на полі в ланці, але через свою неміч спромалася лише на пів норми, а в батька які там заробітки? З вилами – куди загадають. У них і їсти часом не було чогось іншого, крім кулешу.

Якось тато притягнув додому обгидженого курми «їжака», який у когось в сараї довго лежав та іржавів. Пізніше, коли закінчив тракторні курси та вже добре знався на техніці, тато згадав про того мотоцикла. Він його перебрав, знову зліпив, і оживлене залізяччя задеркотіло на весь куток. Од несамовитого гарчання й кури жахалися, а дядьки радили купити нову машину, як у людей. Батько й слухати нікого не хотів, бо кожен гвинтик, кожна частина в мотоциклі його руки знала – циліндр, поршень, кільця, генератор... На чиєсь «Хоч для сина новий купи» мав одну відповідь: «Хай сам собі заробить, тоді й купує».

Вранці, коли збирався далеко їхати (бо як недалеко, то крутив педалі на велосипедику, теж старенькому), тато того «їжака» заводив та прогрівав – це цілий ритуал. Вадим при тому мусив стояти поряд та підтримувати ручку газу, щоб не заглух двигун. Двигун працював як годинник. І все ж Вадимові навіть у сні бачився не цей, реанімований, а новесенький мотоцикл – блискучий, пропахлий заводською фарбою, як у хлопців...

Дорога плавно летіла хлопцеві назустріч, а в повітрі рефреном безупинно звучало: «Приїжджай увечері... приїжджай увечері...» Мотоцикл на те щось буркотів старечим голосом, ляскали на горбах його розхитані металеві м'язи. Вадимові це нагадувало політ на військово-транспортному літаку, з якого тоді йому сп'яну хотілося вирватись. Тепер же Вадим виривався з хандри юнацьких недоспаних ночей, міцно тримаючись за кермо старого «їжачка», й чув, як крізь децибельне деркотіння доносився Любин голос: «Приїжджай увечері».

Вдома на споришевому подвір'ї його чекала ще одна радість: вишневий мотоцикл, запакований у риштування, щоб, бува, під час доставлення щось не пошкодилось.

– То Юлик, батько Валентини, притарабанив, казав, десь на базі по блату дістав, – повідомила мати. – Дорога, видно, іграшка. Каже, як тобі понаравиться, то щоб їздив, потім розрахуємося.

Вадим вийняв пакувальний папір – вишнева фарба аж сяє, нікель очі ріже! От би на такому до Люби приїхати!.. Юлику треба дякувати. Хотів вивільнити «яву» з риштування, та передумав, щоб чогось не накоїти. А так хотілося проїхатись...

Юлик підкотив вантажівку до їхніх воріт аж під вечір. Розпакував «коника», обтер, залив бензин, щось там підкрутив, натиснув лапку рукою (не ногою, як то всі роблять!) – і двигун запрацював ледь чутно.

– Виїдь ним на трасу хоч зараз, коли прохолодно, та зроби обкат. Тільки не перевантажуй і нікого з пасажирів не бери, доки не об'їздиш, – радив батьків товариш.

... От і жадане побачення. Вадим приїхав раніше і з нетерпінням чекав на Любу. Вона не забарилася.

Спадала літня спекота. Смеркало.

Ішли понад річкою, а вода коло берега така тиха та спокійна, серце лише неспокійне – здається, от-от вискочить із грудей. У нього язик присох до піднебіння, слова не вимовить. Її мова, навпаки, – немов весняний потічок, так і струмить. Він усе слухав, слухав... Зірок у небі дедалі більшало й більшало...

«А де ж його зірка?.. Де зірка їхнього кохання?» – питав себе подумки.

Її очі так близько-близько... Вадим вдихає в себе запах її волосся, видно, скупаного в любистку. У дитинстві його в любистку теж купали, щоб дівчата любили. Найдорожчі парфуми не витримують порівняння з тим запахом!

Вадим ніяк слова не зрушить, а Люба на всі його німі запитання дає відповіді.

– ... Я так рада тебе бачити!

– ... Як добре, що ти повернувся! Чомусь вважала, що ми з тобою більше не зустрінемося. Все в дитинстві залишилося...

– ... Коли ми з Артемом та Світланою гуляли, мені так хотілося, щоб і ти до нас приєднався...

– ... Пам’ятаєш, нас женихом і невестою дражнили?.. Я думала, що коли ми виростемо, то щоб так і було... Ой, що я кажу? То дитяче таке...

– ... Коли ти покинув танцювальний, я теж не схотіла туди ходити...

– ...Сестру і Світлану взяли до хореографічного училища. Майбутні балерини... Молодці! Вже призерки танцювальних конкурсів...

Ішли, взявшись за руки, як і колись, коли танцювали разом. Люба йому, як новоспеченому студентові, давала слухні настанови, а він того не чув – раював. Яке щастя!..

Спочатку зближались тільки руки, потім крізь тонку тканину вже відчував її груди, чув її подих, і очі в неї тепер не здавались йому такими суворими, як колись...

– Я не хотіла, щоб про нас у школі щось говорили... Тому так до тебе ставилася...

Вадимові захотілося поцілувати Любу, як цілував отих дівчат біля танцмайданчика, коли служив в армії. Вона відхилилася.

«Мабуть, уже є той, хто цілує?.. – обпікся думкою. – А може, треба бути сміливішим?..»

Чоловіча настирливість – і вона здалася. Далі все попливло, як і тоді в тунелі. Думав, що непритомніє. Але це тільки на мить...

І вже не вона, а Вадим у паузах між цілунками все їй говорив і говорив.

Груди Любині такі пругкі. Руки самі тягнулися до лона і нижче...

Колись у самовольці Вероніка сама його руку до трусиків засунула. Вадим тоді не клюнув на приманку. А Валерик, сексуально стурбований, перехопив її й поплатився – женила на собі. А від кого у тієї розпусниці народилася дитина? Вона, мабуть, і сама не знає.

Вони ще довго сиділи на лавочці біля Любиного обійстя, ніяк не могли розпрощатися.

– Моя подруга заміж виходить. За військового, – долинули до нього Любині слова.

– Чи не та, з якою ти мене в універі знайомила?

Мотоцикл весело мчав, висвітлюючи фарою степову дорогу.

«Як Люба погодиться, ми з нею також поберемося. Рівня ж тепер – студенти... Треба їй якось натякнути про це...»

А мотоцикл «Ява» – як пісня. Не чути навіть, як двигун працює, плавно так реагує на вибоїни. Ось і Любине подвір'я. Тільки зупинився, а її батько – плечистий, у празниковій сорочці – одразу:

– Заходьте до хати...

Заходити, то й заходити. Ступив у сіни, кланяючись одвірку. В просторій хаті так чисто, охайно, наїдками пахне – стіл накритий.

– Знайомтеся, – звернулася Люба до батьків. – Це мій давній шкільний друг Вадим. Прийшов з армії, – і до Вадима: – Тата зовуть Борис, маму – Антося. Ото біля вікна – наша бабуся Юстина.

– В яких військах служив, синку?

– У військах протиповітряної оборони...

– Я також там служив. Під Москвою ті системи встановлювали – на випадок, якщо американець нападе...

І враз так стало спокійно та затишно. Неначе не перший раз у цій хаті побував.

Запросили до столу. Любин тато наповнив усім чарки:

– За зустріч!

Вадим лише пригубив, що явно не сподобалося господарю.

– Щось армія на тебе, синку, не дуже подіяла. Може, треба було й після дембеля залишитися, щоб краще матеріальну частину засвоїти. Бо я після служби тепер можу й випити, й закусити...

– Що ти по собі рівняєш? – заступилася за Вадима Любина мама. – Як засліпиш балухи, то й жінки не бачиш...

Батько на докори змовчав, а Вадим уже пожалів, що відмовився від першої чарки, нічого б йому не сталося. От тільки хазяї могли це по-різному сприйняти.

– Вип'ємо за дружбу наших дітей, – подала голос баба Юстина. Випила горілку до дна і бризнула кількома краплинами на стелю. Баба Вадиму не

сподобалася – весь час обпікала його колючим та презирливим поглядом.

– Це добре, що з дитинства зберегли дружбу, і хай лише міцнішає, – додала й собі лагідно мати.

На свіжому повітрі стало вільніше. Налягала темрява. Коники в степу заходилися від щастя.

Мовчали. Люба старалася заповнити мовчанку – про свій університет розповідала, про те, як вона серед кандидатів та докторів виступала на семінарі. Науковий керівник пообіцяв, що коли вона серйозно візьметься за науку, її можуть залишити в аспірантурі.

– У нас дівчата курсові роботи беруть з літератури, лише я та ще одна дівчина захоплюємося мовою, – розказувала. – Ще я діалекти у Волинській області збирала, у Лесиному краї... Пам'ятаєш, ми в школі її вірші вчили?..

Любині розповіді для Вадима – як морські хвилі, що накочуються на берег: свіжим озоном віяло від них. Йому теж хотілося в навчанні викладатися сповна, щоби з Любою нарівні бути.

З темноти виринув якийсь згорблений тип та одразу до Вадима:

– Закурити маєш?

Від нього смерділо чи то медикаментами, чи то спиртом... Про те «закурити» в ужитковій мові Вадим відав добре, тому сильніше стиснув кулаки, чекаючи розв'язки.

Причепа, видно, зрозумів, що Вадим не з боязких, одразу зменшив натиск і притих:

– Свої на роботі забув...
– Не курю, братан... – процідив багатозначно.
– Я у батька попрошу, – похопилася Люба й подалася до хати.

– Думаю, ти пойняв, що я не по куриво прийшов, – мовив субчик після паузи. – Подивитися, хто тут у нас дівчат одбиває.

Він уже скальпелем виграє, добре, що хоч не фінкою.

– «Ява»в тебе, як нова. Обкатуєш?

Вадим промовчав.

– Давно з Любою знайомий?

– А тебе це якимось боком чуває? – згадав босяцький лексикон.

– Мені, як її сусідові, це не байдуже...

Люба вже стояла поряд:

– Оце одна лише цигарка, і батькові одна залишилася...

– Не треба... – і вже до Вадима: – Ми ще цю тему перетремо...

– Про що ви?.. Військові таємниці?.. – усміхнулася Люба.

– Поговорили трохи...

– Це Льоня. Завідує фельдшерським пунктом у Вишаках. Непоганий хлопець, лише його мати жаліється, що заглядає в чарку. Збирався женитися, та щось не склалося – мабуть, з тієї ж причини...

Погрози фельдшера Вадима не зачепили, головне, що Любині батьки його прийняли за свого. Та хіба

могло бути інакше, коли він тепер і армію відслужив, і до інституту вступив? Чом не зять?

Вони майже розпрощалися – старшому курсу треба було їхати в колгосп на моркву та помідори, йому – студентське життя починати.

Ранком Вадим мав одвезти Любу на станцію.

Юлик ледве дочекався його з тієї «обкатки». Потягнув мотоцикл до ліхтаря та все обдивлявся, чи не поламав чого, не подряпав де-небудь.

– З такою машиною обережно треба, мов із жінкою, – приказував, – щоб завжди гарною була. Щось поб'ється – і вже не той вигляд. Та й не заміниш, бо де запчастини на іномарку знайдеш?

«Та на чорта здався мені твій мотоцикл і ти разом з ним!» – плелось на язиці, але Вадим вчасно його прикусив.

– Завтра один чоловік привезе до твоєї «яви» вітрове скло, захисні дуги, щоб мотоцикл, як упаде, не поведився, а ще комбінований багажник із нержавійки... Куди твоє діло! А ти обкатуй, обкатуй коника, тільки коли не жарко...

У хаті ще не названі свати кроїли та приміряли його життя по-своєму.

– Хай женяться, весілля зробимо! – кричав добре підпилий Юлик.

– Йому ж іще вчитися треба... – заперечувала Вадимова мати.

– І наша теж буде вчитися в городі на бухгалтера, – підпряглася і собі Валентинина мати.

– От-от!.. – горлав Юлик. – Я вже й весільний подарунок йому зробив. У кого тут ще така «ява» є? Це не ваш сорок дев'ятий пердун ...

Ця образа Вадимового батька зачепила, розсердила, і він виматюкався.

– Чого ви, свате, так усе сприймаєте?.. Дітям хочу лише добра. Треба кувати, доки гаряче... Відгуляємо весілля – і хай там у місті живуть, що їм тут, у селі, робити? Я буду крутити того бублика, на заробітки старатимуся... Зразу купимо якийсь будиночок за горідом, а згодом і квартиру...

«Та пішов ти зі своєю квартирою, – подумки послав Юлика і сплюнув гидливо. – До твоєї «яви» й не доторкнися більше...»

Не міг заснути, ще й дощ залопотів у шибку. Це теж непокоїло. Путівці розмило, на мотоциклі не поїдеш – треба йти пішки аж дев'ять кілометрів.

Збирався. Забіг на кухню, на неприбраному столі, серед недоїдків, стояла пляшка з мінеральною водою. Налив у склянку, спрагло вихилив, і в горлі запекло. То від самогонки, первака. Краще було б не піддаватися проханню Юлика і взагалі не брати учора чарки до рук.

Вадим у дощовику та батькових чоботах чимдуж брьохався до хутора.

Ось і дамба, чути, як у тунелі вирує вода. Темно, ще не розвиднилося. Дощ плющив. І ніде – нікого... Ні живої душі. Ставало холодно і трохи лячно. Тільки вода в тунелі все шуміла.

Чомусь згадалося давнє... І спалахнула тривога, що сиділа десь глибоко і лише тепер виринула. Голосно загупало серце. Ноги перестали слухатися, горло, як і колись, стискували спазми. Зупинявся, стараючись опанувати себе та йти вперед.

«Ти молодий, і тільки сам зможеш перемогти свій страх...» – вчувалися йому слова сивого лікаря зі шпиталю. І йшов. Хоч серце вискакувало: здавалося, от-от зомліє.

Самозахист спрацював – і він повернувся. Коли дійшов до лісосмуги, що вела до їхнього села, серце стало на місце. І Вадим знову – на гатку. А там те ж саме – сковував страх, степ ураз став малесеньким, нагадуючи кільце тунелю з далеким світлом. І так кілька разів повторювалося, доки не стало розвиднятися.

«Тільки сам свій страх перебореш... – підключається лікар. – Не бійся!»

«Та чого я, власне, боюся? – на весь придолинок запитував сам себе. – Смерті? Та я життя за неї можу віддати! На все готовий для неї... І що, сам собі збрехав?! Збрехав?!»

Він швидко йшов розміреним армійським кроком, йому тепер здавалося, що може пройти не одне таке поле, здолати навіть найдовшу відстань. Ради неї – все.

Дощ нарешті ущух. Вадим на ходу міркував, що до містечка вони з Любою підуть ближчою дорогою, понад річкою, щоб устигнути. Коли йтимуть швидко, то встигнуть. Ще наддав ходи. Он і верби над хутором забовваніли. Сходило набурмосене сонце.

– Що ж ти, пареньок, так подвюол дєвку? – осудливо з-під хустки хмура бабуся. – Вона тебе так чекала, надіялася... Інший парубок її попровадив. З годину тому...

У Вадима в очах потемніло, метнувся на короткий шлях. Бабуся, мов батогом, навздогін:

– Не надьожний ти, парень... Я зразу бачила. Прощляпив... Тепер шукай собі дівку в іншому місці.

Марш-кидок до містечка, навперейми: хотілося, щоб серце знову сильно забилося й геть розкраялося. Та воно чомусь лише весь час повторювало: «Не надьожний... не надьожний...не надьожний»...

– Та надійний я, надійний! – доводив він степові, со-рокам, що байдуже пролітали мимо...

Внизу, в тунелі, вода дощова нуртувала. Не страшно...

«Я розкажу їй усе. Вона зрозуміє... Але що сказати, що?! Розводитися про свої проблеми? Вона про них, може, й сама знає... Навіщо їй це? І для чого їй такий потрібен?.. Ненадійний... Велике щастя? Скільки разів ще

доведеться йому цю дамбу переходити? Лікар же рекомендував уникати дискомфортних ситуацій... Та й баба Любина ясно висловилась, щоб іншу дівку шукав. Вибачай та голоблі завертай?.. Але сказати треба... Все сказати... Адже любов мусить бути лише взаємною».

Автобус тільки-но від'їхав і хутко зник за деревами.

«Моя однокурсниця заміж виходить...» – відгукувалося йому Любиним голосом.

Дощ... Дощ немов з відра.

Мимо пройшов фельдшер.

Жалів, що не встиг узяти в Люби її адреси. Їхати на розшуки до Києва? Та кого ти зараз там знайдеш, коли вона і всі її однокурсники десь на збиранні колгоспного врожаю?

Вадиму все ще відчувався на губах присмак їхнього цілунку – такий солодкий.

Прийшов додому, ліг на ліжко і провалився. Нервовий зрив... Під вечір завітав його найліпший друг Іван та привів до тями. Попросив собі випивку та потягнув його в кіно до клубу. Дощ удень був ущух, а ввечері знову припустився.

– Бачив, ти на «яві» літаєш!.. Мені б, друже, такого те-стя... Мій старий каже: розторгуємося рибою – машину купимо... Коли те станеться? Як рак у полі свисне?.. На Миколи, та ніколи...

Вадиму дуже не хотілося виходити з дому: почувався вкрай кепсько.

Валентина уже чекала їх у фойє. От чому Іван так на-
полягав сходити в кіно! А сам трохи посидів у залі та
й злиняв.

Йшли додому під її парасолею.

– Зайдімо до нас та посидьмо у літній кухні, хоч по-
говоримо, бо тобі й поговорити зі мною ніколи. Я так за
тобою скучила.

Та лізла з обіймами...

– Не хвилюйся, сюди ніхто не зайде... Ну що з то-
бою? Щось болить?

– Серце. Ние... Завтра зустрінемося і поговоримо.

А ранком він ще до схід сонця зібрав речі й поспішив
на автобусну.

VIII

А борти за склом то сідають, то злітають. Пасажири, мов у мурашнику, снують, метушаться. Лише він за бортом ні в сих ні в тих – у тривожних роздумах. Бо ж повідомили: «...літак жодних пошкоджень не зазнав... Ніхто з пасажирів на борту не постраждав ...» Та чи не постраждав? Чому ж тоді всі так сполохано пхалися до виходу? Не перелякалися хіба? Нерви ж не залізні... Хоча ця непередбачена заминка вивела його з неконтрольованого стану. Інакше що він там, у літаку, накоїв би з п'яних очей? Може, як і тоді, у військовому літаку, рвався б до виходу та ламав двері... Хто б його там утихомирював? Вернули б, мабуть, літак на аварійну посадку? Отоді постраждав би... Навіть страшно про це подумати. Хто його знає, може, він, випивши заспокійливих крапель, і досидів би до Стамбула. Іринка пляшечку корвалолу до кишені йому поклала. На митниці тих ліків не ви-

явили, хоч і роздягатися примусили. Такі перевірки... А коли б він наркотики перевозив? Ні, наркотики він не провіз би... Там їхнє кудлате собача все крутилося та винюхувало. Ну, дістався б він до Стамбула, а далі що? З-за кордону додому повертатися? Навіщо тоді й сідати в той літак?

Он сталевий птах помалу відірвався від злітної смуги і вже стрімко набирає висоту – от-от розтане в небі. Вадиму ж літак може лише показати хвіст і полетіти без нього своїм рейсом. Чи, може, таки зважитися?.. Авіалайнер відлітав усе далі й далі. За ним навіть сліду не лишається. Зовсім чисто...

Натомість перед очима зачервонили задні габаритні вогні міжміського автобуса, що перевальцем віддалявся від станції, прихопивши з собою його любов та страждання... Знову чомусь таке згадалося. Вадим поривався доганяти. Здавалося, на крилах за нею полетів би. Жалкував, що не було когось поблизу з машиною чи мотоциклом. Може, ще й перейняли б. Не встиг, не зміг... Люба на нього так чекала, а він...

Мав поїхати до неї в Київ одразу, щойно влаштується з навчанням.

На табло їхній рейс засвітився, посадку оголошують...
«То як бути? Летіти? Чи?..» – питання без відповіді.

...Уже на перших лекціях Вадим зрозумів, що не бачити йому інженерського ромбика, як своїх вух. Молодий професор повідав, що геодезія пов'язана не тільки з радіотехнікою, до якої він мав стосунки в техучилищі, а й із фізикою, астрономією – такими науками, про які він геть зовсім не чув. Та й із математикою у нього не дуже, бо, вважай, заочно атестат той про середню освіту здобув. Вступити вдалося завдяки квоті та ще тому, що у новостворену групу маркшейдерів мало було охочих.

Вадим почувався кошеним, котре тільки-но кинули у воду. Тут вища математика: диференціали... інтеграли... Ще й фізика, хімія, геологія, механіка... Про Вадимову безпорадність попервах у виші ще не знали, тому його, стрункого юнака, що пройшов армію, мали за перспективного. На перших зборах обрали комсоргом курсу, затим одразу у комітет комсомолу... Кажуть, треба виправдовувати довір'я. А як його виправдовувати, коли у голові туман вісімнадцятий? За порадою старшокурсників діставав у бібліотеці різні підручники, якісь посібники і ночами просиджував у читальні. Та марно. На семінарах сидів німий, мов риба, й руки ніколи не підіймав. Одногрупники дивилися на нього як на кандидата на виліт уже після першої сесії. Коли батьки приїжджали його провідати, то сказав їм про наболіле, а вони:

– Ото їхав би додому та робив би в колгоспі, бо ж електрика-п'яницю вигнали, й за світлом тепер нема кому дивитися. Працював би собі без зайвої мороки

і завжди мав би свіжу копійку. Аби тільки не спився... Та й женився б уже, щоб із нас не тягнути.

А він і не претендував на батькові гроші. Влаштувався нічним сторожем (вистачило б на прожиття), але ж мав перед собою мету і прагнув її досягти. Однак нема науки без муки...

Женя, секретар комітету комсомолу, відкликав його в курилці, розпитав про все й закріпив за ним Риточку, студентку другого курсу, комсомолку, відмінницю, та ще й ленінську стипендіатку...

– Це їй таке комсомольське доручення, – дихнув дорогими цигарками. – Риточка з усім добре справиться, не дрейф. Станеш відмінником, ми тобі ще й рекомендацію в партію дамо.

Рита таки чіпко взялася за справу – і конспекти свої давала, і першоджерела для вивчення марксизму-ленінізму ходила з ним до бібліотеки виписувати, розтлумачувала, коли він чогось не розумів.

Дівчина не вдавала з себе велику розумницю, намагалася не помічати, що він кривуляє в деяких дисциплінах, м'яко так стелила Вадимові доріжку через неприступні перепони, аби йому здавалося, наче він і сам перед цим щось знав – знав бодай на середньому рівні, як розбиратися в тих інтегралах, розв'язувати задачі, як впоратися з кресленнями... Вадим поступово став оживати, світ для нього яснішав. Схожі труднощі переборював і в армії – спочатку нічого не вмієш, потім опановуєш, навіть

цифри справа наліво можеш читати та розшифровувати. Хоча в інституті значно більше треба голову сушити.

Відтоді вже самотужки накидався на підручники, як голодний на їжу. Дивувався лише, що деякі студенти, які з відмінними оцінками вступили до вишу, «буксують» у новій ситуації.

Першу сесію, на диво, склав на четвірки, один залік лише довелося перездавати. Старші казали, що коли часто ходити на лекції та не пропускати семінари, – матимеш трійку, а коли хоч щось знатимеш, то, дивись, ще й стипендія буде... Без Ритиної допомоги на таке йому годі було розраховувати.

Була ще одна заковика. Вадим не вмів до ладу висловити те, що вже досконально знав та засвоїв, губився, не чітко відповідав на семінарах, невпевнено виступав на комсомольських зборах... Треба було щось із цим робити. Отож Рита, видно не без підказки Жені, проводила для нього уроки ораторського мистецтва. Особливе значення на цих заняттях приділялося мові, жестам, міміці... І ще багато чому... Перефразовуючи прислів'я, про Риту з усякого погляду можна сказати: вміла не тільки добре готувати, але й на стіл подавати. Тож і цю прогалину з часом заповнили. Спочатку Вадим до своїх виступів ретельно готувався, заучував тексти, а далі вже намагався без зубріння обходитися. Експромтом краще. Головне – правил дотримуватись: висловив засновок, тоді його обґрунтував, довів та зробив висновок – і без зайвих слів.

На засіданнях комітету комсомолу вони з Ритою сиділи поряд, секретар іноді тільки підморгував. Наодинці якось сказав, що як тільки в інститутській ідальні завершиться ремонт, то влаштують там солодкій парочці комсомольське весілля.

Вадим до слів місцевого поводиря поставився скептично, бо з якого дива могло відбутися те весілля. То хіба з Любою вони могли б побратися. Лише Любі, забуваючи про все на світі, Вадим клявся у своєму коханні. А до чого тут Рита?.. Певна річ, він їй дуже вдячний, та все ж...

Вадим почувався ніяково, коли на вулиці Рита брала його під руку, немов вони подружжя. На жаль, з Любою вони так і не пройшлися Хрещатиком жодного разу, хоч як того він бажав.

«До Києва, до Києва!..» – гнала думка. Натомість із пам'яті виринали: «Не надьожний ти, парень... Прошляпив... Тепер шукай собі дівку в іншому місці».

Але ж то не Люба йому таке сказала, а її бабуса – стара Юстина... Батьки ж за свого його прийняли...

«А може, й ні... – заперечував інший голос. – Любин тато теж на нього дивився з якоюсь підозрою. Не випив з ним, то, певно, подумали, що нездужає. Може, і справді він не зовсім здоровий? Бо й панічний жак його часом охоплює... В літаку не міг всидіти, по дорозі до хутора неждано-негадано спудився... Але ж він таки опанував той страх, і нічого з ним не сталося...

Спізнився лише на якихось пів години, і все догори дригом перевернулося...»

Рита ж упакована, мов лялька, парфумами французькими від неї пахне, кільця, персні срібні, сережки... Хлопці думали, що Рита доводиться йому двоюрідною сестрою чи родичкою... Просили познайомити.

Далі все так складалося, що, діставши від Рити «ключик» од хитромудрих замків інститутських предметів, він уже більше й не потребував тісного кураторства: про все незрозуміле міг запитати у викладачів, у друзів. Він тепер самостійно студював підручники, заглиблювався у конспекти... А дівчина й далі не збиралася залишати свого підопічного. Приходила, витягувала його з гуртожитку, щоб погуляти нічним містом, відвідати театр чи якийсь концерт у філармонії... Рита, очевидно, гадала, що так прищеплює селюку потяг до мистецтва.

Але цей потяг жив у ньому з дитинства – від того першого танцю з Любою, коли школа готувалася до новорічного карнавалу. Звісно, то було аматорство, але дехто з його односельців відтоді освоїв і професійну сцену. Вадим зустрів їх не десь, а тут же, в Дніпрі, тоді ще – Дніпропетровську. Саме тоді у місті відкрили театр опери та балету, і Риті вдалося дістати квитки на гастрольні виступи. Він стояв, чекаючи дівчину неподалік входу, як раптом у групці артистів, що вийшли з автобуса, уздрів своїх землячок – Тамару, Любину сестру, і Світлану. Світлану він упізнав одразу – по усмішці, що

відкривала негарні ясна; так при іржанні усміхається кінь, забачивши красиву кобилу.

Дівчата, виявляється, працювали в столичному театрі балеринами.

Тільки перекинулися словами, не вдалося навіть нормально поговорити, бо дівчата поспішали. Любина се-стра лише кинула на прощання:

– Може, скоро й породичаємося.

А воно його так за серце ухопило та відгукнулося Любиним голосом: «Милий... милий...»

А Рита ревниво:

– Ти у балерин що, автограф просив?

– Ті дівчата з мого села, колись разом були в танцювальному гуртку.

Та бачив, що Рита все одно йому не повірила.

Мав конче їхати до Києва, та щось знову завадило. Дні стрімко летіли: лекції, заняття, семінари, та ще й комсомольська робота – лише встигай. А йому так хотілося хоч раз глянути на Любу, сказати усе, нічого не приховуючи. І – або пан, або пропав...

ІХ

В інституті її всі звали Ритою, хоч за паспортом вона – Римма... Ще й прізвище мала оригінальне – Борт, як заведено означати корабель чи літак... Літак... Літак, у якого на борту сьогодні ніхто не постраждав...

«... На борту... Борт. Рита Борт... – чомусь вертілося в голові. – Коли б не вона, то їхати б мені додому та крутити бикам хвости, а на подарованій «яві» возити Юликову доньку – обкатку здійснювати».

З Ритиною допомогою все пішло на краще. Тепер його навіть іншим студентам як приклад наводять, автоматом заліки зараховують.

Рита, Риточка... Зустрічі та заняття... При прощанні щічку для поцілунку підставляла, а потім і губи. Цілувалися... Хоча що тут такого?.. Вадим тим не переймався: в армії, коли мав звільнення, з багатьма танцював і з багатьма цілувався, але не більше. Бо перед очима все ще

Люба... Та й не міг нічого не знати про невеселі історії, коли до командира частини прибігали батьки зі скаргами, мовляв, їхні дочки вже при надії. Не хотів, щоб його вважали легковажним, ставили в один ряд з отими похитливими, але неконтрольованими військовиками.

Рита-Римма – синтетична, неприродна. Гарна, мов цукерка – липка та нуднувата. Вадим усвідомлював, що завинив цій мальованій ляльці, але ж як їй за це віддячити?.. Думалось, що позаяк їм ще довго вчитися, то за ним не заіржавіє.

Рита тим часом стала його й додому до себе запрошувати.

Борти жили у приватному секторі, в старому будинку, який зовні мав скромненький, навіть непривабливий вигляд – в селі такого не знайдеш, бо там, хоч і стара хата, а доглянута, побілена, щоб люди не осуджували. Проте коли Рита завела його всередину, то Вадиму аж дух захопило: паркет, дорогі килими, різьблені меблі... Музей відпочиває.

А книг скільки – цілі полиці! Окремо – підручники, методички, задачки з вищої математики.

Захопився, а Рита:

– Облиш це поки що. Як щось цікавить, візьмеш додому і читатимеш.

Вони йшли до її кімнати, дівчина уточнювала розклад занять і ганяла Вадима з усіх предметів, мов на екзаміні, хоч йому таких перевірок уже й не хотілося.

– Ти маєш бути кращим серед кращих, як це й годиться комсомольському активісту, – повчала Риточка, як учителька в школі. – Бачиш, що в нашій команді лише особливі студенти – з гарними знаннями та взірцевою поведінкою.

Цю «взірцевість» він побачив, коли їздили з екскурсією місцями бойової слави. Був прикро здивований, як ті активісти поводитися у готелі, коли перепилися. Добре, хоч Рити там не було.

Заняття у Бортів проводилися дедалі частіше, і вже в інтимній обстановці: цілувалися, цілувалися, і все «кураторці» було мало, а Вадимові не гоже було її від себе відштовхувати. Французькі парфуми паморочили голову. Вадим просто зажмурював очі й уявляв, що це він так палко цілується з Любою.

Рита тендітна, худенька – ледве намацував її груденята. Вже йому час іти додому, а вона:

– Нікуди тебе не відпущу. Підеш раненько, щоб і батьки не знали, що ти тут ночував.

Провела його до душевої кімнати, простягла м'який теплий халат.

Затим – обоє голі. В Рити тіло мов оксамитове, і ці наркотичні парфуми... Дух перехоплює. І знову йому уявлялася Люба – школярка, така манесенька, бо ще дитина. Вони з нею все кружляють і кружляють біля ялинки... Вадимові лише хотілося, щоб на них не дивилися,

не тикали пальцями й не горлали «жених та невеста»...
А Рита ніжно шепоче:

– Не хвилюйся, любий... Нас ніхто не чує... Батьки вже давно сплять...

І кружляння тривало, і здалося йому на якусь мить, що не тільки він, а й серце от-от зіб'ється з ритму. З Любою завжди вдавалося робити правильні па, а з Ритою все не так... Може, це тому, що вперше?..

Вранці вона розбудила його, тихо провела на кухню, де на нього чекала тепла розсипчаста каша, канапки, кава...

Горобчиком випурхнув на вулицю. Не картався – почувався так, мовби нічого особливого й не сталося. Буває... Не секрет, що сам секретар, чоловік пошлюблений, має коханку з третього курсу. Ну, провів він ніч із дівчиною, яка допомагала йому в навчанні. Що такого?..

Того року Вадим мусив достроково здавати сесію, бо його призначили командиром студентського загону. Будівництво намічалось десь у Тюмені, куди треба було довго їхати. Вадим ще хотів викроїти час, щоб гайнути до Люби в Київ, та знову не склалося.

Рита забрала його з другої пари і вони, на здивування Вадима, поїхали до новозбудованого мікрорайону, де для них було найнято квартиру – новісіньку, чистісіньку, яка ще свіжою фарбою пахла. І меблі необхідні там були: стіл, велике спальне ліжко, гардероб...

«Тут нам буде зручно готуватися до екзаменаційної сесії і ніхто не заважатиме».

Готувалися ретельно, до пізньої ночі, інколи аж до ранку. Засинали разом в одному ліжку, але інтиму в них більше не було. Вадим робив спроби домогтися свого, але вона дуже ввічливо відхиляла його наміри: «Залишмо на потім...»

Заліки та екзамени пройшли на одному диханні – не залежно від того, чи це вища математика, чи суспільствознавчі дисципліни. Правда, на історії партії трохи зашпортувався, але нічого – видно, заступник декана підказував професурі, як приймати екзамени у комсомольських активістів. Навіть два важких іспити за один день на «відмінно» склав.

З інституту Рита повела Вадима до універмагу. Їх зустрів якийсь діловий чолов'яга і запросив до підсобки, де для Вадима було підбрано кілька костюмів на вибір, добротні черевики, сорочки та краватка «під колір його очей». Ці покупки викликали у Вадима хвилю обурення, бо, виходило, мав знову позичати очі у Сірка, як з тією Юликовою «явою», яка, до речі, так і залишилася на подвір'ї необкатаною.

– Вибач, Риточко, – шипів їй на вухо, – ти думаєш, що в мене грошей кури не клюють? Помиляєшся...

Ще й хотів додати: «Якщо ж ти зважилася на такий щедрій подарунок для мене, то дарма старалася – мене подібним чином не купиш».

Але стримався.

Рита вгадала його думки.

– Це не подарунок, це в борг. Заробиш у будзагоні і все мені повернеш...

Під пильним наглядом Рити коло них крутився персонал – приміряли, підганяли, підрізали. У дзеркалі себе не впізнав – на нього дивився незнайомий чоловік.

Покупки зачохлили, щоб зберігся гарний вигляд.

...На засіданні комітету Вадим у парадному одязі сидів мов на пательні, відчуваючи на собі заздрісні погляди. Пашіло обличчя, а секретар йому ще й підморгував. А хіба він хотів тієї празникової обнови? То Рита наполягла.

Опісля ще забігли в фотоательє. Перед їхнім коротким розставанням Рита забажала мати в себе його фото. Видно, й наряд купувала для гарного знімка. Хоча не тільки для цього. Рита ще хотіла познайомити Вадима зі своїми батьками, як і Люба тоді зі своїми знайомила. Чому б не познайомитися? Що тут такого?

Засиділися допізна. Вадим думав, що Рита залишить його на ніч, але Арон Абрамович сходив до гаража, вигнав машину, щоб підкинути його до гуртожитку.

– Римочка вас дуже любить, – приповідала стара Бортиха, лаштуючи майбутньому зятю додому канапки з чорною ікрою. І папуга у гарно сплетеній клітці старався те ж саме повторювати, та не виходило.

... Рита приїхала на вокзал проваджати студзагонів-ців до Тюмені. Не довго й стояли. Вона передала йому стосик конвертів.

– Вони підписані, пиши частіше. Чекай тиму...

Поїзд рушав. Рита махала услід рукою.

«Турбується, щоб я писав їй. А в Люби я їй адреси не зміг узяти... Не встиг на станцію провести ...» – гірко озвалосся в серці.

Х

Сонце вже сіло зовсім низько і прощально сліпило очі. Жалів, що напився тієї Льоньчиної бурди. Сп'яніння пройшло, але в роті неначе свині ночували. Хоча б жуйка була, щоб запах перебити, та на людей не дихати. Соромно. Ще й жінка інтелігентна проти нього сидить – ну викапана ж Люба. Такі ж очі, такий погляд, високий лоб, на який нависають рідкі кучерики, які вона щоразу здмухує, як і Люба колись здмухувала з чола. Боже, як усе згадалося!

Чому він був таким дурнем? Навіщо проміняв любов на студентський квиток? Може, вона й без тих корочок любила б, якби та любов була справжньою... Недотепа! Можна було й без послуг Рити обійтися. Там Соломон із четвертого курсу за гроші рятував од відрахування деяких студентів, які хотіли мати інженерний диплом...

Хоча що вже тепер потилицю чухати? Заднім розумом діла не виправиш. А жінка напроти так на Любу схожа...

Боже, як же кепсько – і в роті, і в животі...

«Ін віно верітас» – любив Льонька повторювати вислів одного з грецьких філософів, імені якого зроду не чув. Цей афоризм він витлумачив для себе так: замість розв'язання усяких земних проблем треба просто пити мед-горілочку та валятися вдома п'яним. Тільки тоді, мовляв, можна по-справжньому насолодитись свободою. Кайфуй – і ніяких тобі в житті ні заборон, ні правил.

На вихідних він міг напиться до свинячого вереску. Двічі, і це лише офіційно, одружувався й розлучався, не вельми переймаючись сімейними клопотами...

Вольному – воля, скаженому – круча, спасенному – рай! – з таким підходом до життя Льонці зовсім не важко було б, заливши за комір, перетнути літаком океан.

Але Вадим – не Льонька...

Уже пасажирів із поламаного літака запрошують на посадку. Як же йому бути?

«Відмовитися від рейсу! Та – додому», – вкотре підказував внутрішній голос, і він на нього не міг не зважати, бо й армійський лікар колись радив Вадиму уникати некомфортних ситуацій. Ухопився за цей аргумент, мов за соломинку.

Надумав усе ж подзвонити, щоб скасували небажану поїздку, допоки не пізно. Дістав смартфон, новісінький,

сучасний, з інтернетом – Вадиму видали для роботи у відрядженні.

Увімкнув – і розгубився: а що сказати своєму начальнику? Що раптом захворів і не може летіти? А яка недуга? Тиск, інфаркт?.. Може, аритмія? Адже це правда: коли хвилюється, серце дає перебої. Помацав пульс – серце билося рівно, спокійно. Що ж тоді вигадати? А чи сказати без лукавства: він просто боїться літаком літати? У такому разі його одна тільки донька зрозуміє, яка й не радила брати відрядження. В заводському ж містечку, де всі про кожного знають усе, будуть пальцями на нього тикати та сміятимуться, як із дурнуватого... Тоді уже точно відправлять на пенсію... Бо раз боїться, то хіба не боягуз? Та боягуз... Труби довжелезної під дамбою злякався, пройшовши під дощем дев'ять кілометрів, а в літаку хіба не те саме? Нестандартних ситуацій потрібно уникати. І без Гватемали можна обійтися. На перший випадок в Іринки грошей вистачить, а там квартиру можна продати та переїхати в село, де в них хата під дачу. В Іринки й бажання зникне повертатися в містечко, з якого вже тікає молодь через безробіття. Поки із-за моря возять руду, завод ще працюватиме, а далі? Льонька Хохлов казав, що у Гватемалі збираються оголосити нікелеву руду державним надбанням. Якщо це станеться, тоді – хана.

... Ні, ця жінка, що сидить поруч і не відривається від планшета, не може бути тією Любою, ця

молодша – видно, десь під сорок їй. Бо Любі ж тепер, як і йому, – за шістдесят.

«Треба було тоді з'їздити до неї. Пропустив би кілька лекцій чи практичних занять, з інституту за це не вигнали б, – знову подумалося. – А якби вигнали, – озвався інший внутрішній голос, – що тоді робив би ти без інженерного диплома? Електролампочки вкручував?.. Та хоч би й електролампочки, – не заспокоювався перший голос. – І все ж таки, доки ще обручки на пальці не було, треба було зустрітися з нею й поставити крапку над «і»...»

Вадим намагався відганяти від себе зворохоблені спомини, а вони все линули й линули...

«Коли ти любиш, жодна сила не змусить тебе повірити, що твій вибір помилковий», – відгукнулися слова армійського друга. То відгукувалася юність. Тоді ж, здається, і Люба була в нього закоханою. Вона тільки в школі уникала з ним зустрічей, щоб не дражнили їх «женихом та невестою». Потім збулося вимріяне... Від одних її слів Вадим п'янів, а коли ще й пригортав, обіймав, цілував... То було мов у гарному сні... Той сон, та неповторна мить промайнули летючою зіркою, лише слід болючий залишився...

У Вадима довго зберігалася Любина манюсінька фотокартка. Коли на літніх канікулах школярі наводили порядок у своїх класах, він потайки зірвав зі стенда її світліну і беріг як неоціненну річ довгі роки. Навіть на

роботі тримав у шухляді столу, аж поки вона не пропала, – мабуть, викинув ненароком з непотрібними паперами. І досі жаль.

У цієї жіночки навіть голос на Любин схожий. Вона телефоном розмовляє. От би поспілкуватися з нею...

Вона мовби підслухала його думки, відірвалася від смартфона та планшета й осудливо на нього глянула:

– Хіба можна у вашому віці вирушати в далеку дорогу в такому стані? А тиск? А серце?.. Себе не жалієте...

Вадима аж скрутило від сорому – здалося, наче це від Люби такий докір почув.

– То товариш порадив, щоб дискомфорту в польоті уникнути... – виправдовувався.

– Не розумію, про що кажете. Я вже чотири роки літаю цим рейсом і почувуюся в повітрі як у себе вдома. Я ж жінка, ви – поважний чоловік. І що – боягуз?

Не знав, що й відповісти. А виправдовуватись аерофобією не хотілося... Добре, що хоч літак поламався, бо, мабуть, зганьбився б назавжди, вибиваючи двері, як і тоді, коли з армії п'яним вертався... Отоді вона побачила б, який він панікер. Треба було не слухатися того Хохлова – своїм розумом жити. А так...

– То ви теж до Гватемали? – уникнув відповіді на неприємне питання.

– Так.

– На будівництво?

– Ні, я в посольстві. Перекладачкою.

Вадиму аж в душі потепліло. Як добре! Є попутниця. Він не сам-один тепер...

– А ви що – на літаках ніколи не літали? – знову звела на нього свої карі очі.

Він знову не зважився повідати їй про свої проблеми. Відказав, що не було досі таких далеких перельотів.

– То зовсім не страшно, кілька разів спробуєте – звикнете. Побачите, яка там природа, а люди які добрі, проти вас – отакенькі... Зовсім маленькі. І ще. Бачите, у нас уже починається зима, а в них літо цілий рік. Тропіки... Один лиш раз побудете там, і вам ще захочеться полетіти до цих прекрасних країв. Там справді гарно, комарі лише кусають... Та і в нас вони кусючі... Не беріть тільки у дорогу страх! Чим більше ви будете чогось боятися, тим більша ймовірність того, що з вами що-небудь прикре станеться.

– Кажуть, у польоті буває турбулентність, що теж дуже небезпечно...

– Хто каже? Це все журналісти видумують, аби смажені факти для читачів подати. Читала якось, що літак попав у таку, як ви кажете, турбулентність та зник із радарів. На місце ймовірної аварії виїжджали рятувальники, але так і не знайшли жодних слідів. Але це ще не кінець історії. Трохи згодом скелелази, підкорюючи вершини, нібито натрапили під товщею снігу на зниклий літак. Кажуть, там ще певний час залишалися врятовані пасажери, але від холоду та голоду померли.

Пишуть, що в тому літаку хтось буцімто вів щоденник. І де той щоденник тепер? Хто його бачив? Захоплива побрехенька, чи не правда?

Вадим теж чув деякі історії, коли був з будівельним загоном у тюменських лісах. Знав про Тюменлаг. Скільки в тих сталінських в'язницях, обгороджених колючим дротом, полягло нашого люду! І це вже не побрехенька, не баєчка, а гірка реальність.

Та змінити тему розмови Вадим не встиг: треба вже було йти на посадку.

– Ну, безстрашний мій попутнику, гайда зі мною туди, де завжди літо, – люб'язно махнула у бік злітної смуги схожа на Любу пасажирка.

Мовляв, роби, як я.

І Люба теж казала так само, коли вчилися танцювати біля ялинки. Лише застерігала, щоб не наступав їй на ноги.

Підігнали якийсь чудернацький літак – розмальований, мов папуга. Звідти, мабуть, із тропіків.

Перевірки такої пильної вже не було, черга рухалася швидко. Але знову ж таки: що більше наближався до літака, то тривожніше бухкало в скронях.

Заспокоював себе тим, що не сам сидітиме в тому лайнері, а з десятками пасажирів, зокрема з гарною супутницею, з якою щойно познайомився. Мабуть, і в польоті вже не буде так страшно, бо серед пасажирів може й лікар виявитися.

Контроль... А там далі – тунельний хідник. І новий тунель... Знову лячно. Хоча чому лячно?.. Дурниці! Вперед – за Людою!

– Стоп-стоп! Астанавітесь! – чітко російською, мов із рушниці. Ще й так зненацька. – В самальоте больше нет посадочних мест!

– А що... де... як?.. – зашелестіло. Бо ще трохи охочих позад нього залишилося.

– Астальние пассажири атправятся новим рейсом в десять утра по кievському времені.

Люда з посольства, що стояла на кілька душ попереду, таки полетіла, їй, бач, вистачило місця. Як же йому тепер без неї? На Любу вона так схожа... Намальована дуже... Ще досить молода... Людою звати, однією буквою імена різняться...

XI

Врешті Вадим вирішив, що пора щось перехопити: зранку, окрім Хохлового напою та якоїсь закуски, й ріски в роті не було. В летовищній дорогушій кав'ярні взяв два бутербродики і пляшку водички. Й то по-дурному. Водою вдалося втамувати спрагу, а до бутербродів і торкатися не хотілося.

За склом у вечірніх сутінках літаки, мов здоровенні птахи, сідали на землю, несучи на хвостах легенькі шлейфи сіруватого диму. З фюзеляжів трапом, наче ті мурахи, все спускалися і спускалися пасажери. Скільки в тому довгому тунелі їх уміщається?.. Зона обмеженого простору...

Літаки, літаки... Авіаційники називають їх бортами. В армії, дбаючи про надійність та безпеку польотів, він мусив усе миттєво схоплювати та при потребі виправляти. І Вадим старався, бо відповідав за кожний борт. В житті виправляти похибки не завжди вчасно вдавалося.

Він, як повернувся з будзагону, передусім запросив Риту до кав'ярні та віддав борг за придбані нею костюм та сорочки. Вадиму дуже хотілося позбутися цієї залежності. Віддав усе до копійки. Рита не відмовлялася, порахувала гроші і сховала до сумочки. Він остерігався почути від неї якусь неприємну новину, пам'ятаючи про їхню близькість, але, видно, обійшлося без проблем.

Вадим на якийсь день міг відвідати батьків.

До села приїхав із подарунками: в магазинчику, де торгували дефіцитними товарами, придбав для матері дуже красиву хустку, а для батька – імпортну сорочку та електробритву.

До «яви» й не торкнувся, хоч йому дуже кортіло проїхатись до Зеленого хутора, розпитати про Любу. Але стримувався, пам'ятаючи непрохану пораду її бабусі: нехай «ненадъожний» шукає собі десь іншу дівку... Тож залишався лише один варіант – перестріти Любу десь у Києві і там остаточно все вирішувати.

У селі ж чув, як мати Валентини комусь хвалилася: «Наш майбутній зять, як у когось п'ять». У Вадима від того вуха в'янули. Остогидла така ситуація: все, що пішло сторчака, хотілося на ноги поставити. І хотілося, щоб природно, як розгорнута книга, доля його читалася: зліва, від серця, – направо, а не навпаки. Сидів у хаті за книжкою й на вулицю не виходив. Та колишній друг таки наповратився:

– До клубу ліліпути приїхали, я ледве квитки купив, бо розхапали...

Як і колись, сиділи в одному з передніх рядів, і Валя між ними двома смакувала цукерками, і йому пропонувала, та він від солодкого відмовився. І знову Іван швидко зник, а Вадимові довелося проваджати дівчину додому.

Валя вголос плакала, мовляв, ти знову поїдеш, і я буду дуже за тобою скучати. Чорна туш заливала їй обличчя, вона лізла з поцілунками та все вищала:

– Не хочу більше розлуки, не хочу! Хочу, щоб ми були разом!..

Остання фраза долинула до нього вже з-за хвіртки.

Вдома йшла повним ходом підготовка до сватання. «Свати» сиділи за накритим столом і, видно, не після першої чарки планували щасливе життя молодим. Вадиму через коридор вдалося прослизнути до іншої кімнати. Юлик, як і раніше, вперто торочив про те, що не можна баритися з весіллям та що молоді повинні вже зараз напивувати дорогу до міста. Батько підтакував, а мати своєї:

– Хай він ще хоч рік провчиться, бо нелегко в тих інститутах знання даються, та ще після нашої сільської школи. Казав якимось, що, може, доведеться ще й кидати ту учобу. А вам – «у місто дорогу напивувати...»

– Воно то так, свахо, але як перестоїть молоко, то скиснути може...

Мати Валентини й собі:

– Ви поговоріть з ним. Раз армію відслужив, то треба й про сім'ю подбати, щоб діти пішли та щоб ми внукив устигли побавити...

Довго теревенили, не даючи Вадиму заснути. На ранок він, ще сонний, невиспаний, поплівся на перший автобус. Мати доганяла з сумкою наспіх зібраних продуктів.

...Літаки на летовищі все гудуть, свистять, аж голова болить. Вадим трохи постояв надворі, змерз і знову зайшов до зали, хоча можна було їхати до готелю та відпочивати собі до ранку. Проте... щó йому вже той ранок? Думав, як тепер йому самому летіти, без попутниці... З Людою в небі було б спокійніше, в разі чого й підтримала б. Видно, тепер з цього відрядження нічого не вийде. Треба, мабуть, таки дзвонити та вертатися додому. Більше нічого не придумаєш...

... Смартфон дорогий, важкий, з великим обсягом пам'яті. Працює як комп'ютер чи планшет.

Робочий час уже закінчився, тому тепер треба дзвонити тільки на мобільний.

Номера сотового телефону директора він не знав, але йому розтлумачили, як його можна набрати з вайберу. Скаже, щоб відправляли когось іншого. Хоча б он Ігоря Галевського. Він у Вадима в заступниках ходив. Ігор добре знає роботу. Комусь, правда, з міністерства не сподобалось його прізвище... Але то вже інше питання.

Дивився на екран смартфона, думав, вагався, але так і не насмілювався натиснути на виклик. Що скаже?.. Адже він сам погодився на відрядження, обіцяючи впоратись із завданням. І що?.. Скіснув, мов той хлопчисько...

Знічев'я зайшов у пошукову систему, швидко набрав початок слова «авіа...», а далі замість «ц» вискочило «т» – і впливла підказка з багатьма інтерпретаціями. Його увагу привернуло слово «авіатроща», і він заходився читати повідомлення за повідомленням, кожне з яких наганяло холоду:

«Моторошні кадри авіатрощі у...» Є й відео. Диктор повідомляє, що розбився літак, на борту якого було 175 пасажирів та шість членів екіпажу. «Лайнер вилетів за межі злітно-посадкової смуги і врізався в стіну... Двох людей знайшли живими...»

«Боже, – майнуло у Вадимовій в голові, – це ж і сьогодні могло б таке статися... І не десь в Америці, а саме тут, у “Жулянах”... Добре, хоч у нас без жертв обійшлося, відбулися легким переляком...»

Трощі... трощі... теперішні і давні.

«10 липня 1985 року під Учкудуком сталася велика авіаційна катастрофа. Ту-154 авіакомпанії „Аерофлот“, набравши висоту 11600 метрів, впав у плоский штопор і звалився на землю. Виявляється, тоді загинули всі 200 осіб, що перебували на його борту, – 191 пасажир і 9 членів екіпажу. Це була одна з найбільших катастроф у колишньому Союзі.»

Возив пальцем по екрану, знаходив сумну інформацію і про хвалені закордонні борти, на одному з яких Вадим мав сьогодні летіти.

«Великою катастрофою за участю одного літака вважається катастрофа 12 серпня 1985 року. Авіалайнер Boeing 747 врізався в гору за 112 кілометрів від Токіо. 520 загинув, вижило четверо...»

«А найбільша катастрофа в історії авіації сталася в аеропорту Лос-Родос, коли зіткнулися два літаки Boeing 747 (583 загинув)».

Ось і про турбулентність. Люда казала, що то не так важливо. Але факти – річ уперта: *«... Літак, рейсом до ... потрапив у турбулентність. Дванадцять пасажирів постраждало, восьмеро були ушпиталені. Про це з посиланням на адміністрацію аеропорту Дубліна пише газета ... Літак потрапив у турбулентність на території ... Рейс ... Boeing 787 Dreamliner, здійснив безпечну посадку за розкладом».*

Згадувався й давній радянський фільм, в якому літак удалося успішно приземлити на шосейній дорозі. Хоча таке тільки в кіно трапляється, насправді он інше: *«...Троє людей загинули, ще вісімнадцять дістали поранення через падіння літака в Південній Каліфорнії...»*

«Тож не спокушайте долю», – радила якась блогерка.

«Так що літаки як падали, так і далі падатимуть, і тут нічого не вдієш, – сумно подумалося. – Бо он пишуть, що “яка б не була причина катастрофи, пасажирам,

що перебувають на борту, вижити практично неможливо. Незалежно від того, чи це бізнес-клас, чи економ, пасажирам не видають парашутів. Саме тому на сьогодні в усіх авіакатастрофах цивільної та військової авіації загинуло понад сто тисяч осіб».

Хоча далі йдеться про оптимістичне бачення майбутнього, «оскільки команда інженерів працює над новою технологією відокремленого літака під час надзвичайної ситуації. На спеціальних парашутах салон зможе опускатися на воду чи землю поверхню».

Вимкнув смартфон і вирішив нікого ввечері не турбувати; вранці ж – на автовокзал і додому, бо від трощ-катастроф, як видно, ніякого спасу немає. Як і в житті, до речі.

В юності йому вдавалося до пори до часу обходити всілякі життєві перепони та «повітряні ями». Так, він відмовився від Юликового весільного подарунка, не став нову «яву» обкатувати. І з Ритою розраховався. Залишалося лише одне: довести коханій свою «надьожність».

Вадим на другому курсі з місця в кар'єр – гризти граніт науки, як і належить відміннику, якого збиралися висунути на ленінську стипендію.

Але «зуби» об той граніт одразу й пощербилися. На семінарі підіймав руку, щоб виручити товариша, і зганьбився, язик до піднебіння прилип. Оце відмінник!.. Без «кураторки» нема діла: хоч скільки над тими підручниками сиди, нічого не висидиш.

Рита повернулася з польових робіт, принісши з собою ковток свіжого повітря. І знову та ж сама квартира неподалік інституту. Сиділи над книжками до пізньої ночі.

Рита знімала з його нахмурених брів пасмо непокірного чуба і тихенько так заспокоювала:

– Не переживай, я з тобою поряд, ми нікуди не поспішаємо, і я можу багато разів тобі пояснювати, доки ти сам не зрозумієш, що нічого складного тут немає. Лише слухай мене і вір. Я б нікому більше не допомагала, лише тобі. Все в нас вийде...

Лід танув, свою відданість Рита також доводила в їхній спільній постелі.

І знову Вадим проходив коридором інституту впевнено, як гусак, з піднятою головою – гарний хлопець, та ще й відмінник.

На комсомольські збори завітав якось сам ректор з радісною новиною, що, нарешті, таки добудували нову студентську їдальню, де тепер можна проводити культурні заходи і навіть комсомольські весілля відзначати.

– Кому, як не комітетникам, подати приклад для студентства? От у нас Вадим і Рита уже другий рік дружать, то чи не час узаконити це в урочистій обстановці, та ще й у колі друзів? – спитав секретар, граючи великою золотою обручкою на безіменному пальці. – Це я питаю главу майбутньої молоді сім'ї.

Вадиму в ту мить згадалися перші відвідини Люби-них батьків на Зеленому хуторі. Його там теж сприймали і приймали як нареченого. І тепер так само всі переглядалися, усміхалися, радіючи їхньому щастю. Що він міг на це відповісти? Промимрив лише, що подумаємо та вирішимо.

Недільного ранку збирався на вокзал, щоб їхати до Києва і все з'ясувати у стосунках з Любою: хай буде, що буде.

Рита на прасувальній дошці дбайливо наводила гострі стрілки на його нових штанах:

– Підемо сьогодні до батьків, нас чекають. Та будь сміливішим, як на семінарах, ти ж мужчина. Батьки в мене добрі, – напучувала вона дорогою.

Вадим знову почувався так, як ото в довгій трубі під насипом чи в обдертому військово-транспортному літакові, з якого немає виходу. Це вже аварія, троща, як тепер в інтернеті пишуть.

«Шукай собі іншу дівку», – відлунювалося йому бабиним голосом.

Хоча він і не шукав зовсім, сама знайшлася.

Дійсно-таки, Ритин батько зовсім не такий строгий, як Вадиму здавалося, – спокійний, добрий, як ото лікар-психотерапевт, – зразу на загальні теми заговорив, спитав про батьків, де вони проживають, а тоді легенько так, немов укольчиком:

– То це остаточне ваше з Римою рішення, чи, може, ще подумаєте?

Що Вадим міг тоді сказати чи зробити, коли все вже вирішено за нього? Комсомольське весілля було внесене до плану як один з пунктів роботи комітету комсомолу. Не відмовишся, як від Юликового мотоцикла, хоч для Вадима він мав неоціненне значення – та ж сама «ява» і досі не має аналогів у світі за дизайном і технічними якостями. Натомість у Бортів уже не двоколісна хлопчача мрія, а дещо суттєвіше – новісінька «волга» для дорослого господаря родини.

Андрій Іванович, чи Арон Абрамович, як значилося в його документах, наполягав лише, щоб при одруженні були збережені хоча б деякі елементи давніх народних традицій. (Він акцентував на традиціях саме єврейських, що само собою зрозуміло.) Одна з них – укладання шлюбного контракту. Складався при цьому символічний документ, де вносилися всі зобов'язання, які обіцяє виконувати наречений у сім'ї. Передбачено відчіпне, якщо чоловік захоче розірвати стосунки. Це єдине, що давало Вадиму змогу та надію, як тому арештанту, хоч колись вийти на волю.

Вони довго посиділи тоді за гарно накритим столом, і коли він допомагав майбутній тещі переносити до кухні посуд, вона шепнула Вадиму по-змовницьки: «Будеш у нас як вареник у сметані купаний. Римочка дуже тебе любить...»

Коли запивали сватання, одна лише якась бабуся була невдоволена – все шипіла на кухні про «чистоту єврейської крові». Її зацитькували, адже рід у їхнього народу ведеться по жіночій лінії.

В інститутській їдальні відбулося пишне комсомольське весілля. Такого весілля історія інституту, либонь, ще не знала: банкет не знав меж. Столи вгиналися від наїдків та напоїв, яких не подають навіть у найкращих ресторанах. Хто як міг набирав собі харчів для продовження трапези у скромній гуртожитській кімнаті.

До весілля молодята ще жили в орендованій квартирі, а потім уже, на законних правах, оселилися у Бортів.

XII

Коли Вадимові батьки дізналися про весілля, то мов сказилися, бо летіли шкереберть усі їхні плани. Інститутові, в якому вчився їхній син, вони не були раді, досить того, що він закінчив технікум, відслужив армію. От би й жив собі в селі при батьках, маючи гарну роботу. Бо та наука ще й грошей великих вимагає. А де їх візьмеш, коли батько тільки один працює, мати – інвалід? Завгар он, той також сина вчить, то стільки грошей вбухав, щоби вступив та вчився, – і зараз трусить калиткою, та все ніяк з тими сесіями нормально не складається. Батьки думали, що Вадим у тому інституті пообтирає вугли та й вернеться. Бо в одному костюмчику поїхав і майже без грошей. І головне – невістка тут, у селі, наготові. Валентина вже й курси бухгалтерів закінчила, чекаючи.

Старі дуже розсердилися. Мати ще нічого, а батько горланив у слухавку: «Запомни, що ти нам не син! Знати

тебе не хочу, й дорогу до нас забудь...» (Вони, може, й Любі були б не раді...)

Тато лютував ще й від того, що з батьком Валентини він водив дружбу. Той на машині в колгоспі, щось підвезти чи вкрати – з дорогою душею. Та й бензин до мотоцикла треба. Отож синове одруження на міській кралі – це вже ні в тин ні в ворота.

Вадим пригадує, як вони раніше бідували – один куліш у них до столу подавали, добре, що хоч гарячий, бо холодний і до рота не ліз. Гірко жили – і не дивно. Бо що батько міг заробити в колгоспі та ще на різних роботах?.. Це вже коли він пішов на курси трактористів, сів на трактор, то корову змогли купити, а згодом і хату нову почали зводити – від літа до літа, і знову до літа.

Що батько міг знати про любов оту, коли його самого біда одружувала? Покійні бабуся розказували, що його після війни голова колгоспу привів. «Візьміть, – каже, – парубка на квартиру. Може, він вашій дочці ще й за чоловіка стане». Не було йому, бідному, де притулитися, рідного батька на війні вбили, а мачуха не схотіла впускати пасинка до своєї хати.

Мати з дитинства переймалася своєю вадою: одна нога тонша, ще й коротша. Шкандибала. Проте ліжко вирізне лише одне в хаті було, то й хлопчик швидко народився. Дідове ім'я йому дали. Той бригадирствував, і на війну його в останню чергу забрали, коли червоноармійці відступали. Й обмундирування не встиг

одягнути, як посікло його осколками. Дід Вадим, може, тоді і вижив би, бо німці важкопоранених покинули на полі за селом і не пристрілювали. Жіночки вночі приходили до них, поїли бійців молоком, декому перев'язували рани, когось забирали додому. Дідові Вадиму не йшло те молоко. Промучився з животом, там же й поховали разом з убитими.

Сусіди радили батькам спородити ще хоч одну дитинку, та мати боялася, щоб часом не народилася калічка, казала, що й однієї на сім'ю вистачить. А воно, бач, Вадима в трубу тунельну чорти понесли. Скільки потім по лікарнях та знахарях їздили – не допомагало. Поки не переріс...

Батько прилюдно все пасіював², а мати, чув Вадим, вговорювала його:

– А коли він хворий був, то добре нам було?.. Хай уже там робить, що хоче...

Вадим не дуже на батька й ображався, він теж у таку ж саму безвихідь попав. Все має свою причину і своє пояснення. Чи зміг би він навчатися в тому інституті без Ритиної підтримки? Вона так терпляче з ним обходила-ся, коли він був, як мовиться, ні в зуб ногою...

Після сварки з батьками Вадим почувався як відрізана скибка, яку до хліба не притулиш. Мати, що-правда, писала йому листи й просила, щоб приїжджав із невісткою.

---

² *Пасіювати* – гніватися.

Вадим приїхав у село тільки тоді, коли сталася біда: тато перевернувся на тракторі з кручі. Вони з Ритою вперше тоді з'явилися в селі удвох. Які всі були здивовані! Побачивши його «волгу» і таку миловидну дружину, вони й про похорон забули.

Батька у труні було не впізнати: лице скалічене, над чолом – місиво. І досі моторошно стає, як згадує...

На поминальний обід приходив старий Юлик із жінкою. І Валентина з Іваном. Казали, що побралися. Іван багато пив і гиркався зі своїм тестем, коли той робив йому зауваження. Під грушею стояла прихилена вишнева «ява» – побита, замурзана.

Валентина не зводила з нього очей, аж пропікала поглядом. Від Рити так французькими парфумами несло – памороки забивало.

...Мати сумувала недовго – пішла за батьком у вишеньки на цвинтарі.

XIII

Отож після весілля вони стали жити у Бортів, де для студентської сім'ї були створені всі умови для навчання. За хатнім господарством пильнувала наймана робітниця, яка прибирала в будинку, мила посуд, готувала обіди. У визначені дні до них із села завозили молоко, сметану, домашні овочі та фрукти. В години тиші, коли молодята сиділи за підручниками, старі навіть телевізор не вмикали, щоб не заважав.

Основні дисципліни вони опановували ґрунтовно, користуючись науковою літературою з інститутської бібліотеки, де у Рити була знайома завідувачка. Вадим опрацьовував теми наперед, на лекційних заняттях лише заповнював прогалини. У відповідях на семінарах Вадим дотримуватися конкретики – уникав багато-слів'я, коротко й чітко висловлював думку. Рита воліла бачити свого чоловіка креативним, який би вирізнявся

на тлі сірої студентської маси. Так воно й було. Скрізь тільки й чути: Вадик, Вадик, Вадим Соболевський... У нього перша премія на конкурсі наукових робіт, глибока курсова, і він уже – найкращий серед кращих. Це помітили, неможливо було не помітити – одразу дали рекомендацію в партію, обрали заступником секретаря комітету комсомолу.

Втім, змінився не тільки склад, а й стиль роботи цього комітету. Нового секретаря не цікавило показушне звідництво, тож весільних молодіжних гулянок більше не влаштовували.

Риту, яка на рік раніше отримала диплом, взяли на кафедру викладачем. Вже й тему кандидатської дисертації визначили.

Рита тиха, немов вода у заводі, ніжна, тіло – мовби вата. І характер такий самісінький. Як побралися, то чув, як мати її все напучувала:

– Знай, що чоловікові мусиш у тарілку кращий шматок покласти...

А вона слухняною була, та ще й люблячою.

Якось після фізкультурної пари він приїхав додому, виснажений, як кінь з борозни, майка потом просякла, а Рита одразу до нього з любов'ю, обіймає, цілує. Скучила, видно. Він просив зачекати, поки прийме душ та перевдягнеться, а вона шепоче:

– Я так кохаю тебе, що мені навіть запах твого поту подобається ...

У пориві ніжності зірвалося таке з її уст, але не зачепило. Не від неї, а від Люби Вадимові баглося почути оті жадані слова: «Я люблю...» За це він ладен був і небо для Люби прихилити. Проте слова оті невимовлені розтанули колись легенькою хмаркою за рейсовим автобусом, тільки спогад болючий залишився. Бачив її лише у снах, а так хотілося прокинутися разом із Любою. Хотілося...

Борт мав невеличкого магазинчика в плохенькому завулочку старого міста, але дефіцитні товари завжди були вдома. Казали, він мав відповідну освіту, закінчив торговельний технікум і міг би завідувати великим магазином чи базою, проте Арон Абрамович із власних міркувань до цього не прагнув. Зате вдома ніколи не вгавав телефон. У нього скрізь були свої знайомі, з якими він міг розв'язувати будь-які питання, при цьому ніколи не наражаючись на ризику. Навіть із прокуратури до нього іноді з проханнями зверталися. Він не рвав, як норавливий кінь, вуздечку, йшов життєвою дорогою тихо та статечно, керуючись здоровим глуздом. На «жигулях» їздив, щоб в око не впадало, а молодим на весіллі подарував ключі від «волги». Машина та стояла в гаражі, чистенька, новенька, чекаючи, коли молодий хазяїн отримає на неї водійські права.

Та Вадим не спішив сідати за кермо. Він усе ще тішив себе ілюзією про той символічний контракт, що давав змогу розірвати шлюб.

Авжеж, не все ще втрачено... Але як бути далі? Що світить розлученому чоловікові, який підтоптався,

інакше кажучи, був у вжитку?.. Може, й Люба досі за- між вийшла?..

Борт був невисокий на зріст, приземкуватий, як дебелий присішок; обличчя таке собі – невиразне, тільки ніс великий, який геть йому не пасував, поганив. Але добряк – хоч до рани прикладай. З Ронею (так люб'язно називала його теща, Анжела Хаїмівна) можна було розмовляти на будь-які теми, це був, як на сьогодні, ходячий інтернетівський гугл. Й не дивно. В них була велика бібліотека з дорогими фоліантами – французькими, німецькими. Можна було читати світову класику в оригіналі. Роня читав на івриті та на їдиші, і телефоном цими мовами розмовляв, щоб стороннє вухо щось не підслухало.

Тесть іноді виставляв на столик плескату пляшку коньяку, як з-під дорогого одеколону, манесенькі чарочки, тоненько порізану суху ковбаску. І так вони могли удвох просидіти за цікавими розмовами цілий вечір – пригублюючи та прицмокуючи, доки те застілля не переривала молода дружина, якій нетерпеливилось бути з чоловіком у спальні.

Дочка Роні у матір вродою пішла – гарна. Свого некрасивого на вигляд батька вона на людях навіть соромилася, і він через це дуже переймався, іноді плакав, мов дитина. Все подарунками доньку засипав, щоб хоч якось той лід розтопити. Рита мала шкатулку дорогих прикрас і все, що забажає...

Старий і зятю мусив годити. Ронині друзі тепер пропонували для Вадима закордонні манатки, і коли вони підходили за розміром і Риті подобалися, то купували. Це ставило його в незручне становище, бо не мав чим розрахуватися за дорогі речі. В будзагін його більше не відправляли, ціле літо у комітеті комсомолу штани на стільці протирав, приймаючи абітурієнтів, розв'язуючи робочі питання, надуваючи щоки для солідності, якої йому ще тоді бракувало.

Ввечері вони, як правило, йшли відпочивати в парк або на гастрольні концерти столичних знаменитостей, в театр... Аякже – богема! Так, богема. Вадим тепер навіть розумівся на симфонічній музиці, знав творчість видатних композиторів, міг вирізнити, де основна мелодія, а де вторинна. Це також заслуга законної дружини.

Доки жили у Бортів, дітей не заводили. Хлопці з групи підсміювалися: люди, як і папуги, в неволі не плодяться.

Він не відповідав на образу, бо справді почувався понурим птахом, якого запроторили в клітку, а клітка – це ж замкнутий простір.

Як і Рита, Вадим міг залишитися у великому місті – таке право він мав, та ще й, крім того, стояв у резерві на секретаря. Він тут обжився і зовсім не мав бажання прощатися з усталеним життям. Та Рита домоглася, аби він дістав розподіл у глушину – десь у Прибужжі закінчували будувати нікелевий комбінат.

XIV

Вадим за день звикся з надокучливою людською колотнечею, гулом бортів, що відлітали й прилітали, і вже нічим не переймався. Нудило. Видно, позначалося алкогольне отруєння, бо й голова боліла. Може, то організм вимагав чергової дози на похмілля? Та плювати йому на такі забаганки – він і так ледве вижив. Вадиму, на щастя, ніколи раніше не доводилося страждати від такого дискомфорту. Все це дякуючи дорогому тестю. Роня навчив, як на пишних застіллях зберегти здоров'я і не стратити розум. А все дуже просто: першу чарку він радив випити до дна, другу, після закуски, теж можна собі дозволити, а далі слід тільки вдавати, що п'єш. Себто горілку до рота набираєш, але не ковтаєш і, мовби запиваючи водою, випльовуєш у неповний келих. Далі, коли всі хмеліють, можна тільки пригублювати, замилюючи почарківцям очі.

Дорікати Хохлову за його «термоядерну» настойку не варто – товариш, знаючи про його фобію, хотів зарадити лихові, а вийшла ведмежа послуга.

На комбінаті Льонька раніше був у нього підлеглим, але ніколи сам не напрошувався в друзі, як Петрик отой, сват колишній. Мало не вилизував Вадимові сідницю, щоб той хоч якусь роботу дав у себе на дільниці. Хохлов радив гнати того слизняка під три чорти, однак Вадим, не послухавшись поради, поступився. Петрик-електрик стовпи штанами витирав та у Харків на заочне відділення інституту задля диплома мотався. А вже як отримав документ, відразу ж пішов на підвищення: з наказу директора комбінату його головним енергетиком ставлять – на службовій машині катався.

Не встиг ще й Союз розпастися, як Петрик махнув рукою на керівне місце та в бізнес подався. За позичені гроші зліпив біля базару магазини – продуктовий та товарний, набрав туди дурнів-наймитів і богував. Машини міняв, у білій сорочці за кермом їздив, через губу плював і ні з ким не вітався навіть.

Син його до Іринки став клинці підбивати, і вже той губатий Петрик приводить своє дитя сватати. Й Іринка погодилася, бо досі й не зустрічалася ні з ким. Якби ж то могла прозирнути своє життя після заміжжя – без вагань відмовилася б від такого «щастя»! Її там фактично мали за наймичку: мусила прибирати в хаті, готувати їсти, ще й на роботу бігала, бо той випердок мав машину, але

жодного разу не підвіз дружину до прохідної. Інакше, як «кікімора носата»³, Іринку й не називав.

Петрик кричав на суді, що породичався з жебраками, хоч вони з Ритою злиденниками ніколи не були. Правда, коли Рита тяжко захворіла, багато грошей пішло на лікування, вони й «волги» тоді позбулися. Але це не те дно, на яке Петрик зі своїм синком їх прилюдно опустив.

Ні, він, Вадим, ще при силі: дарма хтось думає, що його можна з рахунку списувати. І до того бузувіра з товстими литками він ще добереться. Навіть без криміналу. Льонька допоможе зробити так, аби ті «круті» навіть не здогадалися, звідки відплата на них упала.

А щодо «кікімори», то... ніс Іринку таки не прикрашає. Сама гарнюсінька – і таке... Вона коли розмовляє, то й кінчик носа нагинається при кожному мовленому слові. Отож як розживуться, то поїде вона в Чехію і зробить операцію. Тепер і не таке жінки з собою роблять – і з обличчями, і з сідницями...

Як погано... В роті наче свині ночували. Не треба було пити, бо від тієї самогонки немовби божевільним зробився. Того ранку, як збирався під дощем провжджати Любу на станцію, ненароком теж хильнув і так само розум утратив, тупцював туди-сюди зі страху, доки не згаяв час... Спиртне по-різному на людей діє: одних звеселяє, інших у сум кидає, а дехто й зовсім дурним робиться... Всього набачився.

---

³ *Кікімора (фолькл.)* – мара, потвора, страховище.

«Боже, як у той літак сідати, коли лише при згадці кров у жилах холоне?» – вкотре Вадим ставив собі питання і не знаходив на нього відповіді.

Якби Рита ще жила, то не дозволила б йому ризикувати собою задля тих гватемальських доларів. Вона його розуміла й тоді, коли місяцями не давали зарплати. Бо інші не страждали від безгрошів'я – щось крали, кудись їздили, щось продавали... А він що міг украсти? Кусень руди? Чи рейку з теодолітом?.. Дивувався, що на столі все в них було, як і до есересерівського розвалу, – масло, хліб, м'ясо... Звідки?

Потім побачив, що Ритина шкатулка з коштовностями спустошилася наполовину.

«Що ж його робити? Подзвонити директору прямо зараз? Чи зачекати до ранку?»

У нього ж є талончик, щоб поселитися в готелі. Переночує, а там буде видно. Завод нікуди не дінеться, як нікуди не дівся й він, Вадим, опинившись замолоду в глушині, де й життя без вороття промайнуло...

XV

На тому заводі молодого спеціаліста ніхто й не чекав. Директор Полин'юв зустрів Вадима добродушно, але штати управлінського апарату були заповнені, і його могли поки що зарахувати лише на робочу посаду.

Такого приймання він не очікував, адже в направленні чітко гарантувались і посада, і місячна платня, квартира... Хоча він не дуже й засмучувався – не виходить, то треба повертатися в місто. Бо й жити вони не мали де: помешкання можна було зняти лише у прилеглих селах. Однак, хоч як це дивно, Рита бачила сенс працювати саме в такій глухій периферії. Добре, що хоч поселили їх не десь на задвірках у сільської бабусі, а в бараці, де раніше була зона для ув'язнених. Та ще і їхню «волгу» в заводській автобазі прилаштували.

Рита трималась мужньо, ніколи не жалілася і Вадима заспокоювала. З продуктами було кепсько. Хоч

заводський гастроном і постачався бездоганно, але через селян, які створювали біля прилавоків черги, годі було щось придбати.

Рита лише тиждень попрацювала в бухгалтерії, а після селекторної наради її одразу призначили заступником начальника планово-економічного відділу, потім начальником, і так вона себе зарекомендувала, що директор взяв її з собою до Москви для внесення коректив при затвердженні техпромфінплану.

Вадим якийсь час тягав у болоті триногу з теодолітом. Далекі від гірничої справи людиці йому дорікали начебто за невміння. Сам же начальник гірничої дільниці не мав навіть вищої освіти, заочно тільки навчався на першому курсі політехнічного інституту.

Край нерозумінню поклали партійні збори, на яких побував хтось із міністерства. У короткому виступі Вадим звернув увагу на кричущі недоліки у рудному кар'єрі та сказав, як їх слід позбутися. Бо це якраз було темою його дипломної роботи, яку він захистив на відмінно. І вже на другий день з наказу директора Вадим став головним інженером дільниці. Заздрісників це злило, йому вставляли палки в колеса, саботували роботу. Одного разу навіть його «волгу» розкурочили – зняли замок, хапнули помпу... Він здогадувався, хто це міг зробити, та звільнити злочинців не міг, останнє слово лишалось за недовченим начальником.

Риті було простіше – вона сама підбирала працівників до своїх вимог, позбуваючись некомпетентних. Казали, що всі у відділі аж пищали од її вибагливості. Начальник у неї був до певного часу за весільного генерала, всі фінансові справи вона тягнула на собі, а той на селекторній нараді і прочитати написане нею як слід не міг. Невдовзі різкий Ритин голос уже звучав у динаміку на весь завод.

І у Вадима теж не забарилися позитивні зміни. За Ритиною доповідною провели перевірку рудної дільниці, і бездипломний начальник позбувся крісла. Крім Вадима, на таку важливу посаду не було претендентів. Не згодні з «ною мітлою», не чекаючи наказу, самі подали заяви на звільнення.

І житлові умови поліпшилися – знайшлася квартира в старому будинку. Туди провели телефон, для авто зварили залізний гараж. Рита всюди встигала – і на заводі, і вдома.

Після роботи не знали, куди себе подіти: в селищі лише будинок культури, де кілька днів підряд крутили одне й те ж кіно. І – хоч вовком вий... Так хотілось їм і нову виставу подивитися, і музику послухати в філармонії.

Єдиною розрадою були прогулянки центральною вулицею робітничого селища. Вдягали вихідне вбрання, напахувалися французькими парфумами й дефілювали, допоки не захочеться спати. Скучно. Пізніше до них приєдналося подружжя завідувача лікарні, знайшлися

спільні інтереси – й стало веселіше. Ритині батьки про них не забували, надсилали посилки, передавали через провідниць потяга передачі.

Селище швидко будувалося, і молода сім'я, природно, подумувала про розширення – мріяла отримати трикімнатну квартиру в сонячному районі. Але надія на кращі житлові умови з кожним місяцем згасала – поповнення в сім'ї не передбачалося. Кинулися по лікарях. Ескулапи сказали, що причиною могли стати протизаплідні засоби, якими Рита тривалий час користувалася.

Вадим звикся з тихим життям. Власне, і звикати не довелося: він сам із села недавно вийшов. Тут усе було йому до вподоби: Буг-річка, природа, повітря... Про свою «боязку хворобу» згадував, як про минулу тимчасову слабкість, що не була варта уваги.

Вони навчилися урізноманітнювати своє дозвілля: з друзями могли поїхати на вихідні до Одеси, щоб скупатися в морі, чи в обласний центр – на концерт або виставу.

Проте загублений у степу хутір зринав у пам'яті, як викарбуваний. Люба, поцілунки доспілого літа...

«Було це все чи не було?» – часто перепитував себе. Однак питай, не питай, а все ж таки була (була!) одна коротка мить, коли спалахнула зіркою його жадана мрія, заяскріла – і раптово згасла...

Спогади входили у його сни, хвилювали, і коли від них пробуджувався, то вже не міг заснути. Часом навіть

знаходив позитив у тому, що в них із Ритою немає дітей, – легшим може стати розлучення. Злякано відкидав ці зрадницькі думки, вкриваючи простирадлом майбутню мамочку. Так, він не шукав собі дружини, сама знайшлася. А коли б не знайшлася? То чи був би тоді Вадим Соболевський кращим студентом гірничого інституту, а тепер начальником дільниці?

...А загублений у степу хутірець і далі не давав спокою, тривожив серце.

XVI

Стюардеса, струнка, довгонога, швидко пройшла мимо, духами від неї війнуло. Видно, до аерофлоту підбирають лише таких стандартних. Висоцький про них пісню співав (Вадим подумки переклав): «Ось пройшла вся в синім стюардеса, надійна, як і весь цивільний флот...»

«Надійність» цивільного флоту він висміяв. Яка там надійність? Бо якби оце сьогодні їхній літак злетів у повітря з поламаним шасі, то як би він приземлявся? На пузі, чи що?.. Сумнівна надійність...

До залу заплив єврейський ескорт з пейсами – мабуть, проводжають на літак свого рабина, чи, може, всією компанією їдуть до свого вчителя, що в Умані похований? Але ж свій новий рік вони відзначили ще у вересні, а це що, наш збираються святкувати? Все може бути... Хасиди вже наймають та викупувають уманські квартири, створюють там свої квартали, будують готелі,

ресторани, дитсадки, школи. На їхній території своя поліція, своя влада... Отож тепер літають – туди й сюди.

...Борти недільного дня завітали до них у гості та – як громом приголомшили: «Їдьмо з нами жити за кордон». То було за рік до масової репатріації, коли й наміри про таке засуджувалися владою. Вадим навіть подумати не міг, що невдовзі до Ізраїлю стануть з України тисячами виїжджати.

Тесть, правда, не тиснув на Вадима, свою волю не нав'язував, шукав делікатні підходи. А теща й слухати не хотіла жодних заперечень, мовляв, там одразу надають житло, там світова медицина, там завжди літо ...

Як його їхати, коли їм і тут непогано – робота, посади, достойна оплата, заслужена шана й повага?.. І що? Все кинути і знову, як у Побужжі, починати з нуля? Там чужа країна, чужа мова. Та яким боком він до євреїв припасується?

Арон Абрамович, перебираючи по материнській лінії Вадимів родовід, дізнався, що його предків через релігійні переконання вигнали колись із Європи до України. Виходило, наче і в нього є якась краплина єврейської крові. Може, старі лише так хотіли заспокоїти своє невдоволення, бо вони сподівалися на іншого зятя. Вадим пізніше дізнався, що у Рити до нього був інший жених – носатий Сеня, він же – Соломон. Батьки, дотримуючись традицій, бажали мати чисто єврейську родину і нав'язували дочці свій вибір. Рита опиралася, й дійшло до того, що отруїлася таблетками, ледве витягнули з того світу.

Вони привчали Вадима до своїх національних звичаїв, суботніх свят, до кошерної їжі... Форшмак⁴ йому, правда, припав до смаку, він часто просив Риту подавати до столу такий делікатес.

Якби дружина погодилася на виїзд, то Вадим не став би її відмовляти. Не знає, чи поїхав би услід за нею на ту «землю обітовану», чи ні, але вона – ані руш. Хоч ріж. Звикла, бо й у такій глушині є свої переваги. Вони часто відвідували «маленьку Швейцарію», що містилась недалеко від їхнього селища. Тут Буг нагадував Риті береги Рейну, а великі скелі – Крим та Кавказ. Не кажучи вже про красоти уманської «Софіївки», в якій вони також побували і її полюбили. Та й на заводі Рита після Полиньова була другою людиною. Завдяки її зусиллям підприємство зі збиткових виведено в кращі, прибуткові.

Старі так і поїхали ні з чим.

Вночі, коли вони довго не могли заснути, вона гладила його, мов маленького, по голові й крізь сльози шептала: «Коханий мій, я тебе дуже люблю...» Таке зізнання тішило його самолюбство, але не викликало яскравих емоцій: мав солодку мрію почути освідчення від Люби, та не довелося...

Потім Рита дуже здивувалася, що в неї цього разу не було місячних.

---

⁴ *Форшмак* – страва з меленого оселедця або м'яса, цибулі, яєць, картоплі, перцю.

... Пологи видалися вкрай тяжкими. Рита відмовилась від кесаревого розтину, щоб шраму не було на животі, а воно на гірше – три години латали ті розриви й ради не змогли їм дати. Хворою забрали додому, і турботи про дитинча лягли Вадимові на плечі. Треба було самому брати до рук те крихітне тільце та переповивати, купати, годувати молочною сумішшю. Він зразу боявся до маляти й підступитися, аж доки не звик.

Дружина ще довго відходила від пологів. Вадимові й відпустки на це не вистачило, мусив брати ще й своїм коштом. Добре, що Іринка була не вередливим, а спокійним малям, – нагадувала про себе лише коли хотіла їсти. Так звикла до нього, що й до матері на руки не хотіла йти, супилася.

Риті навіть у декретній відпустці не давали з роботи спокою, по два рази на день завозили та відвозили купу паперів на перевірку – директор нікому іншому не довіряв фінансових справ. Вадим сердився: «А якби ми до Ізраїлю виїхали, хто б тоді звіти для міністерства готував?»

Як тільки Вадим вертався додому, Іринка відразу тягнула до нього свої рученята й сміялася од щастя. Повечерявши, лягав на диван, тримаючи її у себе над головою, і вона літала пташкою: фای, фай, фай!.. Мала такі ігри дуже любила.

– Іринко, дай батькові відпочити після роботи, – вмовляла Рита.

Але та ніяк не хотіла вислизати з батькових рук. Іноді з радощів так і дзюрила батькові на обличчя. Не переймався: дитину не можна було полохати в такому стані.

Йому так спадкоємця хотілося, а як з'явилася на світ доця, лише порадив цьому, адже жіноча стать – уособлення краси та ніжності... Як-от Люба... Хіба може він забути оті танці біля ялинки, коли вони танцювали удвох, а всі діти на них дивилися? Дівчинка тоді була ще таким дитинчам, навіть меншим од нього, а вже вміла поєднувати музику з танцювальними рухами. Мала, а така ніжна й красива!..

Ночами він прокидався і довго не міг заснути. Люба, його Люба... Та, власне, не його, бо, видно, досі вже когось обрала з-поміж сміливіших та надійніших...

«Любо, Любо... Тебе діти, мабуть, уже мамою називають... І почувашся ти від того як на сьомому небі. І моя донечка, сказавши своє перше слово чітко й виразно – “тато”, наче піднесла мене до небес. Коли приїжджав із відрядження, а доця вже ходити почала, то прилипала до мене, що й відірвати не могли. Вона доччиною любов'ю мене весь час любила й дотепер любить», – ніч у ніч Вадим подумки розмовляв із Любою, і Рита, котра тихо спала поруч, дозволяла йому досхочу з нею наговоритися.

Рита його теж любила, тільки любов'ю дуже пересолодженою, інколи навіть нудною. Пам'ятається, в першому класі бабуся передала матері його друга десять рублів, щоб та купила для хлопця щось путне, а вони

пішли до кооперації і накупили на ті гроші стільки халви та цукерків, що не змогли все й поїсти, бо знудило...

«Але чи справді її любов була нудною? – замуляла думка. – Згадай ті дні, коли ти сидів в інститутській аудиторії, як баран, нічого не розуміючи. Хто приходив тобі на виручку? Рита з її конспектами. А курсові та дипломну хто тобі допомагав ліпити? Не забув? Тоді від її любові не ставало тобі нудно?» – сам себе перепитував.

Рита завжди його за надійного чоловіка мала, постійно йому догоджала, тільки на Іринку могла голос підвищити, коли та вередувала.

Після невдалих пологів Рита на роботу так і не вийшла, хоча дуже прагнула повернутись. Їздили й по лікарнях, звертались за консультацією до медичних світил... Ті радили прооперувати.

Ритині батьки благали, щоб вона негайно летіла на лікування до Ізраїлю. Рита не хотіла, знаючи, що у старих також справи невтішні: ледве виживали, поселившись десь на далеких задвірках у тимчасовому будиночку.

Дружина згасала, мов свічечка, з кожним днем.

Завжди зустрічала його увечері, хоча й зовсім слабка була.

Того дня вона ще дзвонила йому на роботу, збиралася порадувати його улюбленими млинцями й чекала... Чекала, як завжди, сидючи на лавочці біля під'їзду. Тільки серце її вже не билосся...

XVII

«А чого я, власне, сиджу? Треба їхати до готелю. Завтра ж летіти...»

Чи треба йому летіти?.. Може, краще на залізничний вокзал та й додому? А що там удома? Треба доньці плече підставити, будь-що-будь... Мусить їхати, точніше, летіти... Колишній сват тоді на суді кричав: «Старці, жебраки!» А сам хто? Викладав товар на рундуку, вимолюючи в неба, аби хоч хтось щось купив у нього. Вадим же ніколи злиднем не був, бо мав високу посаду й оклад пристойний.

Дочка у Вадима уся в матір – що поставою, що блискучим розумом, лише отой дідів ніс трохи псував враження... Слава Богу, що позбулася того вурдалака, який смоктав її кров, дихати не давав. Пластична операція – процедура не з дешевих... Все то гроші коштує... Як не

полетиш до тієї Гватемали?.. Але поки що – до готелю. Це порівняно недалеко.

На вулиці перевізників більше, аніж пасажирів, – так і пристають. Вадим увівся в маршрутку і задрімав. Розбудили аж біля центру Києва.

Так, ось і університет, тут Люба вчилася, а тепер, може, й працює, бо ж – професорка.

...Вишневий будинок, який красується на листівках. Так хотілося йому того дня, коли зіткнувся з Любою в коридорі університету, узятися з нею за руки та просто пройти містом, як ходили вони колись довгою вулицею села на репетицію танцювального гуртка. Руки в неї були такі ніжні й гарячі, аж до серця той жар доставав... Люба, може, й пішла б із ним прогулятися Києвом, якби не ота страшнюча її подруга. Жаба, баба яга, а, бач, на другому курсі й заміж вискочила. За військового. Чого ж, батько генерал...

І вони могли б із Любою побратися, та не склалося – страх отой, ще в дитинстві набутий, став на заваді... Він і тепер бродить по Києву з тим страхом, наче заблуканий у лісі, щоразу наражаючись на одні й ті самі сумніви, спотикаючись об ті самі питання. Як йому перебороти себе і все-таки злітати у Гватемалу? Літають же люди... А чого ж... У літаку для пасажирів є всі умови. Чисто, біло... Це ж не транспортний літак, в якому йому випало колись летіти. І навіть не Ан... Люда часто до Гватемали літає і – нівроку: назад повертається...

Але ж навіть найсучасніші лайнери падають. В його уяві замерехтіло відео з моторошними кадрами авіатро-щі коло міста N. Диктор повідомляє, що розбився літак, на борту якого було 175 пасажирів та шість членів екіпажу. І наступне відео: лайнер вилітає за межі посадкової смуги і вривається в стіну... Двох людей знайшли живими...

Чорно-білі кадри свого-несвого життя:

... Він тоді біг на світло, чіплявся об гострі гілляки... Страх... Тікав від страху... Летів якнайдалі від хутора, бо лячно було, аж небо за макове зернятко здалося. І вже виднілися крайні сільські хати... І не страшно. Але знову тривожне: «Як же Люба? Вона ж чекає?» Треба повертатись, лише хутко... Ось і гатка... І серце несамовите...

«Тільки сам ти зможеш перемогти свій страх», – шепче психотерапевт з армійського шпиталю.

«А чого я, власне, боюся? Смерті? Та я за неї життя ладен віддати!.. І що – збрехав?.. Не збрехав?.. То поквася до неї... Шлях недовгий – через видолинок... Он і верби біля річки... Серце радісне і спокійне...»

Та не встиг, не встиг на якісь хвилини, що розтяглися на години й години, на ціле життя...

Холодно... Зимно...

З вікон магазинчиків щоразу зирила на нього сіра та згорблена від холоду постать сивого чоловіка у світлій вітрівці та сорочці з розстебнутим коміром. Все тіло бралось дрижаками. І знову тягнув на себе двері якоїсь кав'ярні.

Надворі – як перед кінцем світу: мокрий сніг, рвучкий вітер, дощ... Звичне чавкання під промоклими черевиками. Добрий господар і собаку в таку негоду не вижене...

Блукав вулицями Києва, заходив до забігайлівок, аби хоч трохи погрітися, де густо пахло приправами, від яких гірчило в горлі.

Треба вибиратися до готелю. А чому до готелю? Згадав, що саме в Києві живе його армійський друг Костя. Через стільки років зустрів його випадково в міністерстві, де він тепер працює. У нього життя таки добре склалося. Одружився з тією ж дівчиною, яку полюбив в інституті, за яку побився тоді з викладачем. Нині у нього діти, квартира, машина, дача. Дуже запрошував Вадима до себе в гості, та не випадало. Костя цікавився, як склалися його стосунки з Любою. Чи бачився з нею, чи порозумілися? Міг би й побачитися – тоді вже був удівцем, тільки адреси її не знав. Костя через свої канали розвідав, де мешкає Люба, і сповістив адресу другому. Вадим збирався до неї навіть проїхати, та передумав: «Навіщо людину турбувати? Адже справ у Люби, мабуть, сила-силенна: вона ж уже професор».

А може, й треба було потурбувати?..

Чай... Зелений чай... Вже й сам од того чаю позеленів. Зелено скрізь... Пахне хвоєю, бо вже і ялинки вбрані. І передноворічна музика.

Як бути? Тоді що – до Кості на Оболонь? Однак чи був би його візит зараз доречним, ще й так, без попередження?.. Ні, тільки до готелю...

Боже, який злючий вітер... Геть задубів! Де притулятися? Як зігрітися? Таке величезне місто, а відчуваєшся самотньо, мов у безлюдному степу.

Насунулася ніч, і чомусь аж лячно стало. Серце бахає, і немає до кого звернутися за порадою, хоч перехожі і проходять мимо, і машини в кілька рядів пролітають. Все тіло трясє од холоду. В генделику вже замовив не чай, а каву та – знову на вулицю...

(Часові площини у його свідомості почали накладатися одна на одну, і він уже не здатен був розрізнити минулі й теперішні картини побаченого й пережитого. Невже він схибнувся з розуму? Ні-ні, тільки не це... тільки не це...)

Напруження та страх сковували тіло. Небо чорне-пречорне й зірок не видно. Як холодно!

Холодно і лячно, але треба йти, йти вперед... Люба ж чекає... Машина поліційна мчить вулицею та все своєї каркає: «Правароніл, правароніл!..» Треба поспішати, аби встигнути... Догнати той автобус, він же недалеко ще від'їхав. Аби перехопити... Он і таксі із зеленим вогником. У салоні нагріто. Водій набурмосений:

- Адреса?!
- Підгайна, десять, – випалив.
- Плату з тебе наперед візьму...

Лише великі купюри в гаманці.

Та хай, лиш би швидше, щоб устигнути...

«Як тепленько в салоні, спокійно. На машині швидко доїдемо...»

Світ гойдається... То в дитинстві вони з Васьком вилазили на Ониськів бересток і гойдалися на розлогих вітах. Гарна розвага, та хтось зупиняє. Чи то мама з лозиною?

– Вилазь, приїхали... – гаркнув набурмосений. – Вдома спатимеш. Вилазь уже!..

Великий будинок. «Де ж той готель? Куди він привіз?»

На стіні напис: «Підгайна, 10».

«Та це ж Любина адреса, яку Костя йому дав! – зринуло у свідомості. – Звідки водій знає?..»

Постояв на холоді, оговтуючись. Він у Києві, біля Любиного будинку, за кілька кроків од неї. Колись так мріяв її побачити! Та минулося... А чи треба тепер?..

Ну, побачить. А що скаже? Вона вчена, професорка. Чоловік, мабуть, теж учений...

«Скаже те, що давно мав сказати», – озвався внутрішній голос, і капосне серце знову зайшлося від хвилювання.

... Літак уже на злітній смузі, небо назустріч біжить, біжить... Страх сковує тіло... Він ладен уже заволати на все довкілля: «Стійте, стійте!..» Страшно...

«Я стільки років чекав, щоб знову тебе побачити!»

– Піду до неї і нікого я не побоююсь! – сказав голосно. – Можу й зараз пройти полем аж до її хутора хоч десять, хоч двадцять гін...

Та хвилювання несамовите... Йому ж, навпаки, ради-ли уникати некомфортних ситуацій...

... Її під'їзд. Усе нормально. Тверезі думки. Має ж він право її побачити, зрештою – як земляк, як друг дитинства?.. Чи випадє ще коли-небудь така нагода?

З-під ліхтаря – тепле світло. У тому світлі кружляють «білі мухи». Люба ж поруч.

Спокійно. Треба вгамувати збентеження.

Тоді теж кружляли мерехтливі сніжинки, на душі було легко і радісно. Люба усміхалася до нього:

– Чому ти не відвідуєш гурток? Ти ж любиш танцювати?

«Я тебе люблю» – хотів їй сказати... Якась жінка перебила:

– Домофон у нас не працює, можна так заходити... Та ще, як на те, ліфт поламався... На площадці темно... Вам на який поверх?

– На третій... – відповів не одразу.

– Вам добре, а мені аж на сьомий пертися... з моїм тиском... Господи, тільки гроші деруть...

«Я тебе люблю...» – весь час вистукує серце.

Стояв коло дверей, у тьмяному світлі ледь розгледів цифру «38». Натиснув на кнопку дзвінка – довга мелодія.

Люба немов із мрії явилася.

– Чоловіче добрий, ви, напевно, помилилися номером...

«Який суворий погляд! Як і тоді, коли він у танці робив неправильні па...»

І голос не змінився – такий же, як і тоді: «Не наступай мені на ноги, і старайся робити, як я...»

Лилася музика, а вони, мов двоє пташенят, під ту музику кружляли й кружляли, не усвідомлюючи до кінця, що перебувають на сьомому небі.

XVIII

- Вадиме, ти звідки?
- Звідти, – непевно показав пальцем угору.
- З неба?
- З аеропорту.
- Мабуть, здалеку летів, бо вигляд у тебе надто стомлений... Заходь!

«Це не сон... усе це насправді... такого бути не може...
Таке буває тільки уві сні...»

Кружляв сніг.

«А у квартирі вона сама, чоловіка не має», – заспо-
кійливо тенькнуло.

Опустився в крісло біля журнального столика.

Скрізь книги, книги: в шафах, на полицях, на столах,
стілцях... Картини, фікуси...

- Кави чи чаю? – долинуло до свідомості.
- Чаю, – ледве розімкнулися вуста.

– Зеленого чи...

– Не треба зеленого, – замахав рукою. – Досить.

Вадим і чорного не став пити, провалювався кудись, і було зовсім не боязко. Вона гладила його голову, як колись мати, щоб засинав. Він цілував її ніжну руку та все дякував.

– Це я тобі повинна дякувати, адже це ти мене знайшов.

– Летіти мав, літак поламався...

– Так, чула, показували щойно по телевізору.

Хвилині накочуються одна на одну, як на морі, хлюпочуть.

– ... Не виходила заміж, доки молодою була, мусила вибирати – або наука, або сім'я.

– ...Сина маю. В Австралії живе. Ще холостякує...

– ... Авжеж, батько є в нього... Тільки я сама його виховувала. Гарний синочок. Наші діти – дуже гарні.

«Так, гарні, – кольнула Вадима думка, – хоча в Іринки є один гандж...То вже там, у закордонні, зарадить собі...»

І знову теплом повіяло.

– ... Якби ми з тобою побралися, то хіба ти міг би мене так довго любити?..

І подушка під головою така м'якенька, і ноги можна випростати...

Море стиха шумить та все розказує.

А затим міжконтинентальний лайнер підіймає його до небес – так високо, що тепер до першої яскравої зірки й рукою можна дотягнутися.

XIX

Вадима розбудив голос диктора: «...*На борту аеробуса, що прямував рейсом... до Гватемали, перебувало 162 пасажери. Серед них – троє громадян Південної Кореї, один громадянин Франції, один громадянин Сінгапуру і один громадянин Малайзії...*»

Розплющив очі, а на плазмі якась весела реклама і такі смачні запахи до кімнати доносяться – видно, Рита млинці йому пече. Але ж душа її давно на небі... То хто ж тоді? Люба?..

Отже, то був не сон?

Скрізь книжки, книжки...

Стривай, здається, із літаком, в якому йому не знайшлося місця, трагедія сталася. Жінка, що з ним учора на летовищі була, полетіла цим рейсом.

Відшукав мобілку, в інтернеті про авіатрощу мало б бути повідомлення, але про це – жодної інформації. Значить, то тільки йому приснилося.

– Небесний гостю, доброго ранку! Прокинувся? Бо я вже збиралася тебе будити. Ходімо снідати.

Любин голос за довгі роки зовсім не змінився.

Вадим глянув на годинника. На летовище треба прибути за дві години до посадки.

ПАНИ ФРАНЯ

Зимової пори на тлі заблукалого серед степу села, при-
мощеного у вибалку нерівним рядочком сіреньких ха-
тинок, триповерховий Франишин палац над ставком
здавався геть недоречним, мовби з іншої опери, – він
аж ніяк не вписувався в усталений краєвид. Колись
пан Бжевський таки мав рацію, бо побудував собі ма-
єток аж за чотири верстви від Тернівки біля дубового
гаю – якомога далі од глиняних ліплянок та замурзаної
тернівської громади. Тепер і пани корупціонери так чи-
нять, як он Когут, голова районного суду, – обгородив-
ся височенним муром на місці літнього тваринницького
табору, під Очеретнею, а в Франихи і в думці не було,
щоб ото відокремлюватися од материзни – без ґрунту
й рослина зрости не зможе, й од заздросців людських не
оборонишся, хоч як би цього прагнув.

Велична споруда криється за високою цегляною ого-
рожею, за міцними ворітьми та хвіртками. Біля входу сто-
рожка, в глибині двору міститься довгий господарський
блок, гараж – усе за проектом, і ніякого тут дива, бо де-
інде й не таке сьогодні можна вгледіти; більше дивувало,
що самій хазяйці цього маєтку... понад дев'яносто років.

І на городі, як у пихатих олігархів, ні тобі грушки не посаджено, ані вишеньки, а все якісь закручені безплідівки та сосонки, ялинки, кам'яні брили, тьмяні ліхтарикки, словом, вишуканий дизайн...

Якось проїжджі «мандрівники» на чорних всюдиходах, забачивши в занедбаній глушині одиноку віллу, притиснули охоронника до стінки: «Чиїх пензлів та картина?»

Хазяйка через домофон популярно все їм пояснила, прикрашаючи вислови для повної ясності польським лихослів'ям. Шукачі пригод одразу все зрозуміли, шуснули до машин та погнали пилюку до шляху.

Франиха звикла до наїздів усякої наволочі. Місцеві владарі свого часу її навіть із приміщення намагалися витурити, яке вона в райцентрі під магазин орендує; кіоски Франині так само їм очі муляли. Тужилися, аж зі штанів вистрибували, та й здулися. Бо хто буде сільський притулок підготовувати, хліб для пенсіонерів пекти та розвозити? Казав один депутат мордатий, що сам подбає, – і що? Хто його після виборів у громаді бачив? Хай би вже закривали ту її крамничку, бо «купи-продай» вона давно проїхала: без того знає, куди вкласти свої заощадження, щоб прибуток давали. Франі людей тільки німечних жаль, бо влада на них махнула рукою.

Сільчани звикли до панського збочення старої жінки, бо вже таких і не залишилося, які знали, що бабу колись звали Діаною, простіше – Діною, і що та Діна,

вернувшись після війни з Німеччини, деякий час ходила з ланкою сапати буряки. А що робити залишалося?.. Вдома чекали хвора мати з маленьким братиком та три похоронки – на батька і двох старших братів...

Полільниці у хвилини передиху все випитували в Діни про любовне життя на чужині, то не стрималася, відкрила перед ними свою душу. Дівчата довго розглядали Франекову фотокартку та милувалися – так усім подобався Дінин коханий. Похвалилася, що має приїхати, й давала усім нюхати парфуми – із Франекових подарунків. Звідтоді, як і належить, в селі дістала законне прізвисько – Франиха. Подруги, правда, потім чмихали, не вірили в ці байки, бо що такому пану в засраному колгоспі робити – невже обмінє власні палати на хату? Такий красень хоч у Польщі, хоч у Гамериці справжню пані знайде собі.

Увечері, коли вкладалися спати, Діна завжди морочила матері голову розпитуваннями про панів, що жили колись у маєтку за селом.

– Хто тих панів коли бачив, – буркотіла мати, знемагаючи від втоми. – Бабуся розповідали, що була економія, обробляли землю, та правили там орендарі, євреї. Пани коли-не-коли й найджали, та як царі – їздили на гарних фаєтонах, ходили у дорогих одягах, із ними чистенькі паненята, собаки... Там були купальні, парк, доріжки, де вони прогулювалися... І їжу готували для них, як на весілля... І не їли з однієї миски, як ми... Блакитна

кров, усе життя відпочивали і нічого не робили... Наш люд за рабів щитали, за худобу робочу... Та ми хоч не голодували при них, як при советах; більшовики збирали нас, темних, на Пундиківому кутку та вчили писати «ми не раби ...»

– А хто ж тоді ми такі?! – будила ніч болісним стогоном.

Діна до світанку не могла заснути від гризот, бо їй справді: чи захоче ще пан Франек жити серед простих людей, у скруті та злигоднях? Мов упіймана пташка, шукала виходу з густих тенет.

Шукала – й віднайшла. Взимку, напозичавшись грошей (по копійці в людей випрохувала), поїхала аж до Москви – спекулювати. Брала те, чого потребувало село: синьку, ситцеві хустки, перекупувала на барахолці якісь джемperi, гімнастерки...

Збувала потроху в себе, а то більше в навколишніх селах; складала в хустину виторг – і знову за товаром. А скільки страху натерпілася в тих поїздах і на базарах!.. Скрізь вурки на неї чатували. Задля захисту завжди мала при собі гостру фінку. Дбати про власну безпеку навчилася на шахті, куди Діну після звільнення з німецького рабства вислали на виправні роботи. Там лише ніж міг бути єдиним і надійним другом.

У Москві блатні її не чіпали, їхньому пахану вона золоту копійкою заплатила за свій захист. Тож і в поїзді,

коли вурки діставали, козиряла іменем того бандита. Всього тоді набачилась – і обкрадених, і вбитих, і з розпореними животами...

Гріло серце про майбутню жадану зустріч із коханим. Вона навіть замовила у мандрівного фотографа Франеків портрет. Милувалася його неповторним ликом та вірила, що Франек неодмінно приїде.

Ще сніг не зійшов – стукає у вікна з озвірілими та ще не витверезеними очима бригадир Сапанюк: «На роботу виходь, а то – до допру¹ за спекуляцію». Казав, примружуючи око: «Якщо не будеш дурною, то, може, й договоримось».

Хотіла послати його якнайдалі, та щось перекрило дух, ледве відкашлялася. А в голові засіло Франекове: «Гітлер – Сталін – вшистко єдно... В Польщі панею будеш, а в сесері – бидлом...» І мамине: «Ми – не раби, раби не ми...» Хай шукають собі невільників у іншому місці.

Вона нагріла води, викупалася, взяла якогось гостинця – та й до лікарні по довідку. І вже після того її послали хіба що на вагову чи тримали у сільраді за посильну.

А невдовзі й верх на хаті перекрила новими сніпками, найняла мазальниць, які вибілили стіни, підвели призьбу, а сама моталася по базарах – що продавала, що міняла, та копійку до копійки. Добре, коли ще ота копійка та й із чистого золота, а не шмат паперу, бо

---

¹ *Допр* – в'язниця.

якщо віддати таку монету тим, хто зуби вставляє, то цілу пачку того паперу можна мати.

Мало-помалу і пожмакані рублі, і деколи золото, переходячи із рук у руки, створювали певний достаток. Бо пан той, у кого гроші.

З головою сільради ладнали по-хорошому, бо й він інколи давав Діні щось своє на продаж. А воно, як кажуть, гроші йдуть до грошей. Недарма-бо тоді ще й облігація у них виграла. Ні в кого в селі не виграла, а їм пощастило. Здала стару корову, купила молоду – з молоком, добру. Облаштувала господарство, придбала в районному магазині металеві ліжка, замовила гарну шафу, етажерку – як у директора школи. Чекала, що от-от з'явиться Франек і не буде жінці соромно за свою бідність. Вона й за домашню брудну роботу старалася не братися – знаходилися ті, хто за глечик молока чи за іншу плату й город виполювали, і скотину у «хворої» жінки порали.

Діну єхидні язики (хто позаочі, а хто й так) стали прозивати «Пані Франя». Вона й не сердилася дуже, бо чом і не пані, не рабиня ж на бурякових плантаціях. Адже навіть і головиха не має у своєму гардеробі таких суконь, таких тонюсіньких панчіх та черевичків, як у неї.

Та все чекала з надією, що вже от-от нарешті почує рідний голос, знову відчує таку жадану чоловічу ласку. Вірила, що він таки неодмінно з'явиться та знайде її тут, у селі. Бо ж клявся, Маткою Боскою клявся, то хіба може обманути? Й Діна йому поклялася, що чекатиме...

«Жди-жди, жди-жди, жди-жди» – годинник цокав днями-ночами, місяцями... вже й рік минув...

А тоді враз – неначе грім серед ясного неба: прочитала на столі у голови сільради про новий закон, котрим заборонялися шлюби з іноземцями. Вона й зомліла. У голові відлунювало Франекове: «Гітлер – Сталін – вшистко едно».

Вшистко едно... вшистко едно... У гітлерівців зв'язок із чужоземкою карався смертю, а у Сталіна він просто не дозволявся.

Коли советський кат гигнув, то стали з таборів до рідної сторони повертатися невинно постраждали люди. Шлюбний закон скасували, й знову Франиха зажила надією. Виписала цегли та заходилася зводити у себе на садибі новий будинок. Злі язики аж сичали, писали анонімки, приїжджали перевіряльники. Голова сільради радив їй, аби на все придбане тримала при собі папірець. Повільно йшло те будування, як мокре горить, бо грошей на дорозі не назбираєш... Але будинок таки виріс – великий, з фронтоном.

«Звідки вона ті гроші бере, хіба на базарі стільки вторгуюєш? Поляк, видно, відсипав їй за любов трохи золота», – плескали по кутках.

А вийдуть сім'єю на празник чи на колгоспні збори – одягнені, як на плакатах: на братові новий костюм, біла сорочка, штани випрасувані, мати теж у всьому кращому, а про Франиху й мови немає – пані, одне слово.

Вона була щаслива – вдень і вночі чекаючи. Купила Франеку сорочку та краватку, як в уповноваженого з району. Та суджений усе не їхав чомусь.

... А хто тільки до неї не женихався, кого їй лише не стренчили!² Трактористи, заїжджі шофери щоразу накидали на неї оком.

На сільських весіллях, частуючи гостей, неодмінно додавали оте «проше» – та ще так у ніс, як пани промовляли... Франісі те «проше» – наче медом на уста, мовби Франековим голосом те слово сказане.

Вона уже всі жданики поїла – сама вже ладна вдатися до розшуків. Польську адресу, якої не виказала чекістам, Франиха зберегла в пам'яті. Казали, щоб поїхати за кордон, треба мати спеціальний дозвіл. Ех, потрапити б туди! Хай не Франека, то хоч би його рідних знайшла.

Брат Олесь як прийшов з армії, то довго обтирав кутки біля клубу, не женився, шоферував у колгоспі. Те шоферування – і Франісі підмога: набере в людей птиці, риби, яєць, сметани і – машиною на базар. Міський люд умить розмігає...

А завгарові скільки не давай за виписану пугівку – все мало, то поклали собі придбати власні колеса: відкупили в якоїсь удови дуже знатного чоловіка «москвича», а він блищить на сонці – заздрісники й очей не могли розмружити... Знову зашелестіли гроші. І вже не ходили

² Рекомендували, радили.

попід хати, виторговуючи в хитруватих тіток чогось на перепродаж – вони тепер купували в якогось пасічника великий бідон меду, брали мішками соняшникове насіння і били з нього свіжу олію. Такі товари швидко не псуються, залишки завжди можна продати при нагоді. Коли в робочого люду була платня, напередодні могли придбати й заколоти порося. Окрім свіжини, турботливі жіночки тут же, між торгових рядів, неодмінно щось докупляли: сир, сметану, рибку, молочку, яйця, а найгрошовитіші не відмовляли собі в бажанні скуштувати гарної олійки та медку. Отоді й базар добрий виходив. Поверталися з міста не голіруч: кому везли пилку, кому – машинку, щоб стригтися, кому – м'ясорубку. То все свіжа копійка.

Затим брат покинув колгоспну полуторку та влаштувався водієм у будівельне управління, яке в райцентрі заходилося зводити для місцевого керівництва чотириповерхове помешкання. То мав він тоді під рукою ЗІЛа. Машина ночувала біля хати, і можна було у вихідні на базар поїхати, комусь дров чи піску на хазяйство привезти. «Москвич» тепер без діла стояв, доки не знайшовся на нього покупець.

І все воно йшло на лад, поки Олесь не привів у хату пащекувату кацапку Шурку, яка штукатурницею працювала на будові. Якась безпардонна й дуже галаслива була та Шурка – з тих, котрих і в поле не бери, і вдома не залишай. Матюки направо й наліво гнула. Ще й сварки

затівала, нікому спокою не давала. Мати, може, від того й померли невдовзі. А ще й лінивою та невістка вдалася – не дай Боже. Франиха їй одразу сказала:

– Лакеїв твоїх тут немає. Сама прибирай, готуй їсти, пери чоловікові сорочки... До мене – зась.

Клята Шурка не втихомирювалася, то Франиха плюнула на неї та побудувала собі в садку флігельок, щоб було де жити й відпочивати та не лізти в братову сім'ю.

Брат на той час придбав «победу», і тепер, коли вони збиралися на базар, то і Франиху запрошували з собою. На переднє сидіння він, щоправда, садовив свою ненаглядну дружину, і це Франиху трохи зачіпало. Не хотілося їй базарувати з тією Шуркою – мала гроші на ощадній книжці, і тих грошей цілком вистачало, щоб залишатися собою й нікому в рот не заглядати. Але ринковий азарт не відпускав. І торгували вони вже не тим, що раніше. Олесь роздобув через когось ручні та ножні швейні машинки, які тоді були в дефіциті, примуси, кєрогази, фарби... Окрім того, виписував у будуправлінні для продажу цеглу, цемент, шифер – ото теж добрі гроші. А ще діставав у кооперації оцинковані ночви. Самої бляхи і вдень зі свічкою ніде було не знайдеш, то селяни примудрилися з тих ночов ладнати собі покрівлі, а також стічні труби (майстрів на всі руки, на щастя, вистачало).

Життя йшло своєю колією: Франиха закінчила вечірню школу, курси бухгалтерів, але сідати за рахівницю не збиралася, тим паче що ніхто її туди й не кликав: там

своїх таких, аби гній від корів не вичищати, вистачало. Позаяк мала інвалідну довідку, колгоспною роботою не переймалася – відвідувала санаторії та будинки відпочинку, виклопотуючи дешеві путівки, бо в селі дурним рабам відпочивати було ніколи. Сумувала лише, що за стільки років не дістала од Франека жодної звістки.

Якось їхала з курорту, а неподалік перону, на імпровізованому базарчику, продавали сувенірчики, помаду, туалетну воду, шампуні... Тоді це був дефіцит. Вона нічого й не збиралась купувати, бо все мала, коротала час до потяга, та раптом увагу привернула до болю знайома мова. Франиха з хвилюванням вимовила оте «джень добри» та «проше пана, що то коштуєн?», як і значилося у польському розмовникові. Щось, правда, й сторгувала для перепродажу, а головне – дізналася, де в них оте місто Гожув-Велькопольський, батьківщина Франека.

Будувала плани, аби туди поїхати, але невдовзі й охолола, поглянувши на себе в дзеркало: там відбивався пісний лик шістдесятилітньої жінки. Вперше подумалося, що коли Франек не знайшов її досі, то вже, видно, й не знайде... Сплив час...

Та років через п'ять надія знову зажеврила: брат зі своєю обраницею їздив базарувати до Москви, а з тим заходився шукати гешефту у Польщі. То Франиха напросилася, щоб і її взяв із собою. За незалежності вже стали видавати закордонні паспорти, тож питання розв'язалося швидко.

Довго чмихали «победою» до кордону, долаючи повільно, мов черепаха, круті спуски та підйоми, і дорога та здавалася Франі вічністю. Кілометрові стовпчики чомусь перебували так далеко один від одного, наче той, хто їх ставив, прорахувався.

Поїздка була як отой очікуваний сон, про який вона могла лише мріяти, але який так і не приснився. Франісі не вірилося, що вони їдуть до тієї країни, звідки родом її Франек, а не в протилежний бік – на курський чи орловський ринки.

Думки, мов на шальках терезів, зважувала: то огортала її хвиля радісного хвилювання, то гнітили сумніви про доцільність свого наміру.

До поїздки Франиха старанно готувалася – завчала необхідні польські слова, фрази... Знала, як розпитати маршрут до того міста, де значиться адреса Франека. Непокоїло: а що, коли спитають, навіщо? Що скаже? Скаже, що вона його дружина чи... знайома? Як це звучатиме польською? Вдома наче все гарно виходило, а в машині – геть чисто забулося. Гортала словникові сторінки, шукаючи потрібні слова, а польські рядочки чомусь утікали з-перед очей, зливалися у невиразні лінії од її хвилювання. Та ще й не давало спокою питання за питанням. Бо коли їй таки усміхнеться щастя зустрітися з ним, що йому скаже? Цо бардзо кохам?.. І це при тому, що саме він не дотримав своєї обіцянки?

«Бійся Бога, пане Франеку... Ти ж іменем Божої матері клявся... Це ж гріх великий».

Знову дивилася в словник, відшукуючи, як буде оте – «гріх»? Трусилася руки й ноги, як і тоді, коли їх розлучали кегебісти... Франек же так просив її, щоб вона діждалася його... Проте якби вони зустрілися, то Франиха і слів польських не підбирала б, прямо так би і сказала: «Я дотримала обіцянки і знайшла тебе. А ти?...»

«Коли вже та границя, той пропускний пункт?», – розпікала думка. А перевантажена «победа» лише покірно рохкала. У ній повний багажник усяких помп – малих і великих, деревообробні верстати, різні паяльники, м'ясорубки... Це ж який можна мати виторг!..

Брат, коли вже стояли в черзі до перевірки на митниці, запанікував – весь час витирав хустинкою змокріле чоло.

– Ніколи нас із таким товаром не пропустять? – повторював без кінця. – Краще б я добрався до Кракова електричкою, там можна й митницю обдурити та швидше доїхати ... Який же я дурень!

– Ти завжди думаєш не головою, а задницею... Зачем в таку даль нада било гнать машину? – горлала Шурка. – Сільно хател сестру к ейо кобелю даставить?..

Франиха давно не звертала уваги на такі кацапські шпильки, її в цю мить турбувало те, що вона в Польщу може й не потрапити, – їх попросту туди не пропустять.

Крижаніло під серцем, хоч і надія все ще жевріє: якщо на кордоні й виникнуть проблеми, то, виявляється, є ще шанс – дістатися електричкою.

«Не відступлю од свого і таки в Польщу потраплю, раз намірилася», – вирішила твердо.

На українській митниці їх пропустили майже без перевірки. На польській – спершу доскіпливо перевірили паспорти, а далі огрядний сивий дядько у фірмовому одязі наказав Олесю відчинити багажник. Заглянув туди й аж за голову схопився:

– To jest kontrabanda! Towar podlega zajeciu!..³

У Франихи враз руки й ноги відняло, серце вискакувало з грудей. І у брата обличчя мов крейда. В брудній сорочці, в зашмульганих советських джинсах, він скидався на бомжа-п'яницю, які вже почали тинятися у великих містах. Лише Шурка злобно стиснула губи, думаючи, як їй вискочити на сухе. Кидала ненависні погляди на Франиху.

Служник вихопив рацію, щоб викликати поліцію, та Шурка підбігла до нього:

– Таваріщ, то не наші вещи... То вон етой – пані Франі...

Пузань підійшов до Франихи. Вона стояла перед стражем у рожевому брючному костюмі, в чеських босоніжках, з гарною, під кучері, зачіскою й перебирала від хвилювання налаковані нігті...

---

³ Це контрабанда! Товар підлягає конфіскації!..

І пішли питання-відповіді з домашнього напрацювання.

– Куди пані їде?

– До чоловіка.

– Де він живе?

– Місто Гожув-Великопольський...

– Вулиця, дім, квартира?..

Вона назвала Франекову адресу.

Служник задумався і спитав:

– Коли ви з ним одружилися?

Франиха не могла перекласти це питання, лише інтуїтивно здогадалася, що саме його цікавить. І відповіла навздогад українською:

– У сорок п'ятому році, в німецькому полоні...

Хотіла ще щось додати, та горло здушило, полилися сльози...

– Daje cię pozwolenie na dalsze działania⁴... – і махнув рукою, щоб проїжджали.

Вона ще хотіла повідати доброму дядькові, що всього-на-всього хоче знайти свого Франека за названою адресою, але від хвилювання їй забракло польських слів...

Брат зі своєю коханою-прекоханою відійшли від машини, згорблено стояли збоку, схиливши голови.

– Їдьмо! Їдьмо далі! – наказала їм Франиха й сіла в кабінку.

---

⁴ Дозволено продовжувати.

«Победа» задоволено форкала рівним, як куряче яйце, шляхом. Обабіч пропливали засіяні поля, поділені на численні латочки (не так, як в Україні), чепурненькі акуратні хатки та будиночки, обсажені квітами та рівненькими зеленими кущиками. Ні штахет тобі, ні парканів. Схоже вона бачила в Німеччині за війни. Культура, краса!.. Європа, одним словом...

На відведеній стоянці зробили зупинку. Шурка зі своєї торби пригостила Франиху копченою ковбасою та консервами – це вперше таке, до того столувалися кожні самі по собі. Видно, віддячувала за те, що так легко вдалося вилізти з халепи. Шурка і вдома всіх усухом'ятку годує, нічого зварити не здатна. Ото налле в горщик води з криниці, накришить туди огірків, зеленої цибулі й, може, ще ковбаси вареної вкине, сирих курячих яєць на стіл у місці виставить – обідайте, мовляв.

– У нас в деревне так заведено, – каже.

Олесь їй нічого на те, бо що йому – він голодним не буде: в їдальні поїсть чи в чайній при дорозі.

Франісі ж та ковбаса і в горло не лізла, хотілося якомога швидше доїхати до того Гожува...

Як же довго снується ця дорога!.. Олесь і не квапить-ся, береже свою машину, боїться на газ дужче натиснути. Шурка щось йому на вухо скаже, і сміються обоє. Чи не з неї?.. На кутні ви б засміялися! Якби товар на тисячі доларів реквізували, чи давилися б сміхом?

Вона фотокартку Франекову розглядає – вже добре вицвілу. Франек просив, щоб вона також сфотографувалася, бо вже тоді й одержу мала пристойну: кофту, спідницю, джемпер дорогий. Та як стали з літаків місто бомбити, то вже не до того було. Після війни вони б удвох сфотографувалися, а може, ще й з їхнім малим чи малою... Сльози дивитися не дають. А тим, що попереду сидять, усе смішно. Шурка аж шмарклі втирає...

Лише під обід на горизонті замаячило величезне місто – Краків, а з ним і уподобаний братом базарчик. Далі вже нічого – зупинка. Кінцева. Вона ж надіялася, що до Гожува довезуть.

Брат за вихідні роздав полякам їхні замовлення, продав кілька м'ясорубок – та й додому. Решту торгівлі звалив на Франині плечі – що хоч, те й роби. А вона ж як глухоніма – не второпає, що ті покупці питають та що їм відповісти. Ціну, яку брат написав на папірцях, показує. Раз за разом тільки «проше пана» повторює та усмішку із себе спромагається видушити. Покупці ті все пшикають і пшикають, шиплять, як ото кубло гадюччя. Вона вчила польську мову зі словником, а в розмові слова звучать по-іншому...

Олесь відвіз Франиху на квартиру до старенької пані Марисі. В неї він зберігав свої «залізяки», які щоранку, вдосвіта, щоб застати вільне місце, треба було вантажити на скрипучий візок і тягнути до ринкового рундука.

Франиха підупала духом, бо вона і гадки не мала, що її запряжуть до такої роботи. І чим це краще, як було на колгоспних буряках – брудні руки, облізли нігті? Оце уклепалася!.. Їхала до Польщі панею, а стала бидлом. Не того прагнула...

Щоправда, пані Марися до неї люб'язно поставилася, ділилася з нею каструлькою овочевої зупи та допомагала їй збувати час довгими нічними розмовами. До війни бабуся мешкала в Тернополі, а потім поляків у смердючому товарняку доправили у випалене село під Краковом. Марися втратила на війні своїх рідних, тож прийняла Франиху зичливо, мов рідну сестру, всіляко їй догоджаючи. Тільки, було, вона з базару – для неї уже й тепла ванна приготовлена й вечеря на столі. Базар був поряд – через дорогу.

Стара Марися – з інтелігентної сім'ї. Знала кілька мов – і з «єнзиком польським» Франі допомагала. Примушувала щодень запам'ятовувати та вимовляти по десять слів. Марися колись таким методом сама і французьку вивчила, тепер романи зі старих книжок читає. Починали з простих польських слів, а згодом уже й цілі речення склалися. Часом аж до ранку заняття розтягувалися, бо після кількох чашок крутої кави, яку Марися заварювала, годі було заснути. Вже скоро продавчиня без «беків-меків» могла не тільки послати під три чорти базарового поліцая, який іноді приставав до неї, а й пану покупцю розтлумачити всі переваги українського товару.

Бізнес Франихи набирав обертів, і коли брат не мав змоги приїхати, вона сама перекупувала товари в інших торговців, так званих «човникарів». Попит мали футбольні та волейбольні м'ячі, всілякі помпи для накачування шин, дитячі надувні іграшки, тенісні ракетки, воланчики, повітряні кульки... З продажу Франиха мала тепер власний виторг та обмінювала злоті на долари.

Згодом Франиха за допомогою пані Марисі відкрила собі ятку. Лише в неї можна було купити дефіцитні речі за помірними цінами. Воно їй непогано виходило. Франиха не лупила ціни, бо вигравала на товарообігу: щойно купила, зразу ж і продала. Головне, щоб був попит. Поки Марися підмінювала її за прилавком, вона кілька базарів у передмісті об'їде і знову всього за прийнятною ціною у свій магазин доставить. Налітайте, покупці!

Брат якщо й приїжджав інколи, то тільки по гроші, а коли на українських базах скінчилися ті дешеві «залізяки», то їй не навідувався сюди більше.

Пеньонзи, пеньонзи⁵... Вони зовсім не були Франисі в радість. Коли бачила пана, схожого на Франека, серце заходилося. Вони з ним тоді зібралися тікати од війни туди, де безпечно, – до Америки, а звідтам, Франек думав, до Польщі – на його батьківщину. Казав: «Будеш панею – білі ручки, рум'яне личко...» Побачив би її тепер за рундуком, то, мабуть, і не признав би... Скільки тут довкола тих пань та панянок – дженджуристі,

---

⁵ Пеньонзи – гроші.

гонористі. Що ви хочете – голуба кров... Ходять у проходку, сидять під навісами, попиваючи кавусю та смакуючи тістечками.

Остогидла Франі така, хоч і прибуткова, торгівля, бо не за тим сюди приїхала. Одного дня вона сіла на потяг і зійшла на станції Гожув-Великопольський – то майже аж на кордоні з Німеччиною.

Спочатку на тамтешньому базарі пустила коріння. У Гожуві, виявляється, стільки тих «човникарів» – не лише українців, а й усяких! Місяцями вони голодували з привезеними помпами, різними інструментами та мініверстатами...

Не виникло в бувалої комерсантки жодних проблем ні з перекупкою товарів, ні з орендою магазину.

Надвечірками після базарювання прогулювалася містом, читаючи таблички на будинках. Її цікавила лише одна-єдина вулиця – вулиця Клеберга, яку вона невдовзі й знайшла.

Будинок з цифрою «15» містився в глибині дворів, мав перехняблений вигляд – очевидно, зазнав воєнної руїнації. На дзвінок вийшов стрункий юнак. Жінці здалося, що він дуже схожий на Франека.

«Може, то його син?» – шалено забилося серце.

Подумки переклала несподіване для неї самої питання: «Чи вдома твій батько?»

Юнак здивовано звів брови:

– Dlaczego potrzebujesz?⁶

Вона й не знала, що відповісти. Трусилися руки й ноги.

На щастя, вийшов якийсь маслакуватий пан із газетою в руках.

– Czego chciała ta pani?⁷

– Potrzebny mi pan Franek Ganczewski...⁸

Чоловік відповів, що тут такі не живуть і він таких не знає. Мешкають вони в цьому будинку від сорок сьомого року. Їй як іноземці радив би звернутися до поліції.

Душили сльози.

Як бути? Де шукати?

Поліціант, пан Кшижанівський, який унадився щотижня заходити до Франехи по паленку та доларову десятку, погодився (не безплатно ж, звичайно) знайти Франека чи хоча б його рідних. Довго не заходив, а потім таки тицьнув пожмаканий папірець з адресою Франекової сестри – вона, виявилось, жила зовсім недалечко у приватному секторі.

Коли йшла, щоб побачитися з родичкою, майже не хвилювалася, бо не була певна, що цього разу їй пощастить. Проте не йти ж у гості з пустими руками! Купила торт.

Ось і той приватний будинок, обвішаний кошиками із квітів. Молода симпатична дівчина в білому фартушку,

⁶ Навіщо тобі потрібен?

⁷ Чого хотіла ця пані?

⁸ Мені потрібен пан Франек Ганчевський...

дізнавшись, що вона до пані Гелени, провела Франиху до вітальні й веліла зачекати.

Вражало умеблювання – наче в церкву попала. На стінах – картини в золотих рамах, у бочках – фікуси, приємні запахи... Нагору вели сходи з інкрустованою балюстрадою.

Роздивляючись, Франиха й не помітила, як до неї причвалав здоровлючий чорний пес. Він сопів і загрозливо лупав очима. Вона мало не скрикнула од страху. Може, й звереснула б та заволила про допомогу, якби біля неї не з'явилася пишногруда строга пані.

Вона пильно дивилася Франі у вічі.

– Хто ти? – питала. – *Ti ze Związku Radzieckiego?*⁹

Перше питання вона зрозуміла, на другому затнулася, від збентеження навіть забула язика в роті, а позаяк чорна псина од неї й далі не відходила, то Франя торопіла ще більше.

– *Kim jesteś?*¹⁰ – нетерпляче повторювала пишногруда.

– *Jestem żoną pana Franeka Ganczewskiego*¹¹...

– *Jaki Franek?*¹²

Франиха дістала із сумочки приготовлену фотографію:

– Ось цього...

Жінка глянула на знімок і втратила свідомість. Загавкав собака. Прибігла служниця.

---

⁹ Ви з Радянського Союзу?

¹⁰ Хто ти?

¹¹ Дружина пана Франека Ганчевського...

¹² Якого Франека?

... Коли пані Гелена упевнилася, що Франиха таки дружина її рідного брата, нікуди її від себе не відпустила. Вони з її чоловіком, паном Сигізмундом, всю ніч просиділи за розмовами. Спрагло ловили кожне слово про рідну їм людину.

Їхній батько Анджей був військовим, Франек вчився на медичному факультеті, хотів стати лікарем. Коли Гітлер напав на Польщу, хлопцю вдалося перетнути кордон та влаштуватися на роботу помічником лікаря в містечковій лікарні.

Про Гелениного брата досі знали одне: пропав безвісти. Згадували і плакали – усі троє.

Франиха повідала історію про їхнє нетривке подружнє життя, про своє болюче нескінченне чекання. Наодинці пошепки сповістила пані Гелені про те, як під час депортації з Німеччини медичні вислужники убили їхнє з Франеком ненароджене дитя: нелюди не питали згоди, коли робили насильницький аборт.

Говорила не поспішаючи, підбираючи слова та пильнуючи за вимовою. У розмовах з панею Марисею превалювали лише «będzie-będzie» (буде-буде), бо ж вірила тоді у жадану зустріч, хоч би якою вона не виявилася. Тепер залишалося лише скрижаніле: «to było – to było...». Усе в минулому часі. На письмі оте перекреслене «f» нижню паличку на хресті нагадувало.

«Пропав без вісті... пропав безвісти... але ж... не помер? Надія ще жива?» – хапалася за тоненьку соломинку.

Вранці вони із паном Сигізмундом перевезли її речі до Франекової сестри. Відтепер про те, щоб Франиха торгувала на базарі, й мови не могло бути. Гуляли з Геленою по місту, відвідували музеї, яких тут хтозна-скільки. Зразу й не второпаєш, і не досягнеш їхніх цінностей. Пані Гелена показувала їй будинок якогось Яна Матейка, Королівський замок, церкву Успіння Пресвятої Діви Марії... Красиво, але таке все воно нечуване-неймовірне... А то іще сиділи, як поважні пані, у кав'ярні, насолоджуючись кавою з тістечками та вбиваючи час. Вони завжди поверталися з прогулянок такими стомленими, що не хотілося й вечеряти, – квапились прийняти душ та спати.

Пані Гелена була трохи молодшою од Франехи. Дітей вона з чоловіком не мала. Пан Сигізмунд, попри похилий вік, працював директором (керівником) великого видавництва, де друкувалися газети, журнали, книжки, кольорові листівки і всяка всячина. На роботу і з роботи його возило персональне авто, вдома родині Мадлевських прислужували дві хатні працівниці.

Саме в ті дні докотилася звістка про трагічну долю Гелениного батька, якого вбили харківські кагебісти. Він, польський офіцер, потрапив у неволю після наступу советів на Польщу. Гелені було тоді тринадцять років, коли батько опинився у таборі військовополонених у Старобільську. Згодом він надіслав дві фотокартки й одного листа, в якому просив вислати йому теплий одяг. Але зробити це було неможливо – німці не дозволяли. Мати

розшукала знайому у Львові і та вислала батькові посилку. Але, на жаль, прийшло повідомлення, що табір уже ліквідовано, а що сталося з батьком, містилося за сімома печатями. Тепер печаті зірвано.

Мадлевські зібралися й гуртом вирушили до Харкова, щоб відвідати могилу убієнних, бо дістали дозвіл на таку поїздку.

Польське панство – до краківського аеропорту на літак, а Франиха й собі налаштувала валізу. Вирішила в Україні навідатися до рідного обійстя й забрати свої речі. О, краще б вона не їхала! Кацапка накинулася на неї, як кішка на мишу, лаяла на всі заставки:

– Ти варовка, дєтя абваровуєш! Кто бил в Польше – машини себе купілі, а здесь і матацикл сину купіть не за что!

Як образливо було все це чути! Вона ж віддала братові все, що йому належало, все до копійки, навіть зі свого торгу відстебнула.

А «дєтя» оте – головою до стелі дістає, і теж ні за холодні воду – все покладається на батька, а він же не залізний. Стояв Олесь і хоч би слово сказав супроти своєї пройди: заїздила його остаточно!

Франісі, виходить, у рідній домівці уже й місця не залишилося. Флігель її аж до стелі був забитий всякими товарами. До хати, яку вона збудувала сама – з патичка, з дощечки, не схотіла й заходити. Ненависну Шурку їй навіть бачити не хотілося.

Переночувала у своєї давньої подруги Горпини – вони ще змалку дружили. Разом пасли гусей, затим корів. І нехай у скруті, а жилось тоді якось веселіше – не те, що тепер. «Колись молоко хоч і по двадцять копійок за літр, а таки приймали, – скрушно повідала Горпина, – зараз же надоїш дійницю та й виллеш у траву, бо нікому те молоко не потрібне. І хіба тільки в нас отаке?»

Франі згадалося, як вона раніше скуповувала в людей молоко та сметану. Такі ціни гнули, наче вона могла з того гешефту озолотитися. Звичайно, перепадала якась і їй копійка, але ж усім від того було добре. Хто б пішака носив до міста ті сумки та бідончики? Автобуси ж тоді ще не ходили. Виручала людей, а вони насміхалися з неї та обзивали...

Франиха всім сільським хустки штапельні привозила. І не дорого ж брала. Заготівельник Гершко тоді за одну таку річ сотню яєць правив.

Купила якось на базарі костюм – гарний такий, англійського сукна, ні в кого такого не було. Останні гроші віддала – то для Франека, щоб мав панський вигляд. А на ту пору двоюрідна сестра сина женила, то насілася: «Дай костюма, хай поносить на весіллі. Що з ним за день станеться?»

Франиха вволила, а за двоюрідною все село стало просити. Аж на коліна ставали, на весіллі на почесне місце садовили... І що ж? Облили жиром весь піджак.

Таку дорогу річ зіпсували!.. Отак і роби людям добро...
Не завжди тим же віддячать.

Коли паї роздавали, Франиху обійшли – ні землі, ні грошей не дали. Ниньки вона хвора, але коли мала здоров'я, сапала – і не раз – бурякові рядочки, і в сільраді допомагала, а, бач, забули... Ще й зараз Франиху дехто не впізнає й не вітається. Вітер доніс до подвір'я, як Глафіра Парфирова комусь патякала, що пані життя прожила, а ні сім'ї, ні хати не має та по чужих людях горе своє микає. Якби вона десь ближче стояла, то Франиха, не вловивши у цих словах співчуття, таки не стрималася б:

«Це ти горе репане, а я – пані. Приїхала провідати рідні місця і знову поїду до Польщі, там житиму, – і ще додала б: – У хоромах Франекової сестри».

Хоча, що ти їй скажеш?.. Тільки те, що кип'яток на станції безплатний.

Франиха зайшла у сільмаг, щоб прикупити щось до обіду, та до молодого продавчині:

– Proszę o kielbaski, konserwy i trzysta gramów cukierków...¹³

Та очі вирячила:

– Гаваріте па русскі...

Франиха, дійсно, таки забула, де опинилася, і за звичкою вимовила польською, а заїжджа сцикуха з глухої *дєрьовні*, звичайно, її зрозуміла: не було у тій мові якихось незвичних слів – вона, курва, просто намагалася

---

¹³ Хотіла б трохи ковбаси, консервів і триста грамів цукерок.

людину принизити. Бо таки спитала, і якої ковбаси та яких цукерок зважити, ще й дві банки шпрот з-під прилавка дістала. А чого ж було приндиритися?

З підсобки впливла Мотря Андропова (ширша, ніж довша), блимнула спідлоба і не привіталася. Потім Франя чула, як та реготала їй услід:

– Це наша Франя. Все пані з себе корчить. Бреше, що в неї чоловік поляк, адже ніхто його ніколи не бачив... Пані-срані!..

Кортіло Франесі повернутися та вчитати ту корову, яку вона знала як облуплену. Мотря лише кілька разів за літо виходила на роботу в городню бригаду, та й то коли вже овочі достигали, а собі вона й помідора на городі лінувалася виростити. Зацеміло – і перестало: лише плюнула, махнула рукою й пішла далі поміж нескошених бур'янів.

І за манатками до своєї садиби не заходила – в чому була, в тому й поїхала на станцію.

Більше як рік до села не потикалася. Вечорами сумно-сумно ставало, як і тоді в Німеччині. Хоча журба сорочки не дасть, Франека не повернеш. Жила на його батьківщині, ступала по землі, яку він сходив своїми ногами. Він так хотів, щоб у Польщі вона панею була – «білі ручки, рум'яні щічки...» Воно так і сталося. Вони разом з Геленою і до перукарень ходили, щоб мати гарні зачіски, й до косметологічних кабінетів, і на виставки мод... Навіть із зубами навели лад: поставили імплантати. Коли глянула

на себе в дзеркало, то здалося, наче років двадцять із себе скинула. Але навіщо це їй, коли ні дітей, ані коханого?..

Сигізмунд нічого для своєї дружини не жалів (вона на п'ятнадцять років од нього молодша). Він – відставний полковник польської армії. Панство – куди там!.. Багачі – з діда-прадіда. На зерні українським розпаношилися. Після війни Сигізмунд розбитий батьківський будинок відбудував, тож тепер дім має пристойний вигляд – що зовні, що всередині.

Для Франі тут всі умови – живи і насолоджуйся. А їй – як за війни в Німеччині, тяжко. Казала завше коханому: «Поїхали до нас в Україну...» Розуміла, що не прижитися їй на чужині.

І те відчуття нерідного краю знову наринало. Намагалася приглушувати його роботою. Не могла вона без діла днями висиджувати. Сигізмунд і роботу Франі до душі підібрав. Сиділа у видавничому кіоску і продавала друковану продукцію. Гарно так – і поговорити час від часу можна з постійними покупцями. Пан Янек, старенький залицяльник з дбайливо підстриженими вусиками, все набридав та до ресторану її запрошував.

– Пані Діана, пані Діана, – заглядав ув очі і млосно зітхав.

Ще її дуже любив здоровенний пес Арнольд. Як тільки приходила додому та сідала в крісло перед телевізором, одразу перевальцем ішов до пані Діани, клав голову їй на коліна і блаженно засинав.

І все ж мати справу з листівками та календариками – то не зовсім те, що дає заспокоєння. Якби був Франек, то жила б з ним хоч би де, а без коханої людини в чужому краю все видається збайдужілим і холодним. Часто згадувались слова її колишньої подруги, з якою на німецькому заводі точила деталі для чужинських літаків: «Не доведи Господи опинитися у вигнанні». Як і тоді, її тягнуло додому, в Україну, хоч домівки як такої, вважай, уже не було – там порядкувала ненависна їй невістка.

Ще хотілося Франі поїхати до Німеччини. Це ж поряд, кілька годин рейсовим автобусом. Хотілося побачити той завод у Кельні, де вона з іншими остарбайтерами по дванадцять годин на добу ішачила в задимленому цеху, в холоді та голоді. Єдиний світлий спомин – саме в цьому місті вона зустріла свого Франека. Вже була й намірилася їхати, та подумала й... передумала, аби зайвий раз не кряти і так зболіле серце.

Пані Гелена, бачачи її настрої, нарадила Франі побудувати в Україні свій власний будинок. Тоді якраз полякам позику надали, то пан Сигізмунд замовив проект та склав кошторис на будівництво. Не вельми хотілося Франі брати на себе такі клопоти. Краще було б, вважала, придбати десь в передмісті якусь хатинку і на самоті доживати віку. Хоча оте Мотрине «пані-срані» болючою шпичкою засіло в серці. Тому і зважилася на дім-віллу, щоб надалі бути панею без «срані».

Просумувала вона думкою зиму та весну, а тоді поїхала до свого села та купила в Табатирчиних дітей бабину розвалюху.

На подив односельців там одразу закипіла робота: екскаватор рив землю, зварники варили арматуру, гула бетономішалка. «Баба з розуму зійшла» – казали, а вона не зважала, завозила упаковану цеглу, матеріали, а невістка усім розповідала, що то її чоловік для синка палац буде.

З Польщі приїздив виконроб і аж дві бригади із Західної України. До зими стіни вирости, а перекидали їх уже наступного літа. Палац на згірку, горід тягнувся аж до ставка. Шурка хотіла засадити той город, навіть людей найняла, але Франиха не дозволила. Дизайнери сформували на території присадибний європейський шарм із зеленою травичкою. Таким було побажання чоловікових родичів, бо хотіли, щоб у Франекової дружини залишилася пам'ять про її чоловіка у вигляді саме такого розкішного будинку.

Дім – то лише велика коробка, зведена буцімто на показ, аби лише людям очі замилити. І стояла б та коробка бозна-скільки чудернацьким пам'ятником у порослому бур'яні, коли б не Франишина вдача.

Тож знову – гендлярство. Для чергового розкручування потрібні були «колеса». На автобазарі вона придбала «жигулі», причіп і сама сіла за кермо. Шлях тепер пролягав у Росію, бо возити до Польщі електропраски

та помпи стало не вигідно – за такий мізерний виторг маєток не добудуєш.

Брала на базі дорогі меблеві гарнітури у розбірному вигляді і задовольняла ними нових «руських», які, забачивши таку імпозантну водійку з наманікюреними нігтями та білосніжною усмішкою, не сміли навіть просити знижки. Це важило, але не було визначальним. Головне у цій справі – вміло перетнути кордон. Їздила здебільшого польовими дорогами. Часом її зупиняли, проте Франиха й тут призвичаїлася: російську варту дуррила, начебто їде з їхньої території, а українським стражам і пояснювати нічого не треба було: зелену купюру викладаєш – і їдеш собі далі. З кожної поїздки мала добрий зиск, але й це її не влаштовувало – голі стіни триповерхової будівлі вимагали більшого.

Поміняла тактику – вдалася до посередництва. Діло нехитре: знайти у когось щось дефіцитне та комусь запропонувати. А воно не те... Кілька разів прогоріла. Збагнувши, що успіху таким чином не домогтися, уже офіційно зареєструвала власне підприємство. Облаштувала під склад простору комору. Купувала та брала на реалізацію все, що потрапляло до рук. Крутилася без відпочинку вдень і вночі. І діло, нарешті, пішло на лад. Рахунок швидко поповнювався. Хоча вона старалася більше поза банком гроші прокручувати. Замість купонів у «чорний нал» уже ввійшов американський долар. Не давала тим грошам застоюватися, пускала

в обіг, давала раду розпочатому будівництву – тинькувала, фарбувала, діставала меблі. Голова обертом. Ще й завжди носа за вітром тримала, бо ж не раз усілякі пройдисвіти намагалися її одурити та підставити. Але таких вона швидко ставила на місце.

У Франихи з'явилися куратори, які її «кришували», – вірменське братство. Ці діляги прибилися до села незадовго до розпаду Союзу та підрядилися стелити дороги з твердим покриттям. Така собі робота, але за добрі гроші. Брали в ярах жорству, топили смолу й заливали нею насипи. А вже як паїв у людей нахапали, то створили фермерське господарство. З розмахом – аж на три села. Вірмени сіяли, збирали, продавали, але і людей не зобиджали, як це робив і робить дехто з наших. Добре платили і грішми, й натурою.

Куратори ті з Франею уклали угоду – вийшов такий собі консорціум. Часом прокручували через її рахунок якесь дільце, позичали їй кошти на пальне, обмінювались товарами – одне слово, відмивали гроші... Вигода обопільна. Франиху «мамою Діаною» називали. Вона раніше й гадки не мала, що її ім'я означає «богиня Місяця і полювання». Виходило, що оті неголені вірмени, які полюють за великими грошима, є мовби її підданними. І ця співпраця зрештою дала результат. Минуло трохи часу, і пані Франя вже – найкрутіша бізнесменка в окрузі. Відтоді вона й за кермо рідко сідала – возив

її спершу комерційний директор, а потім і на власного водія спромоглася.

Правда, оте «пані» вже не гріло серце так, як колись: всі ж пани тепер – від пана президента до пані баби Параски, зате сільська Діна ниньки не якась там спекулянтка, а підприємця, про яку писали в газеті, що вона «своєю невтомною працею підіймає економіку країни».

Франиха відкрила власні магазини і у своєму, і в сусідніх селах, навіть у райцентрі. Мала тепер змогу найняти і охорону, й обслугу. В усьому покладалася на довіреного адміністратора Хачика. Він усе робив акуратно, вона лише дебет-кредит у бухгалтерській книзі перевіряла й була задоволена. Розумний вірменський парубок – бігав за дівчатами, а женитися ніяк не хотів.

«Пані Франі... пані Франі...» Оте злорадне прізвисько, яке довгий час не злазило з язиків, зі зведенням палацу набуло іншого звучання – без насмішки та єхидства. Вперше почула, як «панею» величали її сільські жінки, що йшли мимо обійстя зустрічати з череди своїх корів. Проте це її зовсім не радувало, як мріялося колись. Та й, зрештою, яка вона пані? Пани – в Польщі. От коли б її Франек жив тут із нею, тоді панею була б. А так...

...Недавно поповзли чутки, що зі старою панею щось неладне. Молода лікарка Світлана Василівна, що часто приїздить із райлікарні провідати свою пацієнтку-довгожительку, сказала комусь, що «в баби комп'ютер

заглючив. Вона трошки тее... Стала надміру метушливою, дратівливою. І заговорюється вже».

Село й заворушилося. Почувши, що стару нарешті покидає розум, зачастив до маєтку і голова сільради Антін Стожук, бо вже давно подумки полічив гроші від продажу палацу та поділив – скільки дістанеться громаді, а скільки залишиться у його кишені. Адже у баби нащадків немає, і своє господарство ще нікому не переписала. Хіба що вірмени, може, захочуть лапу свою накласти, та з ними розумний Антін якось поладить, а наїжджатимуть, то й на них гнузда знайдеться. Так він собі розмірковував, походжаючи біля замерзлого ставка, розглядаючи все довкола.

Садиба Франихи – мов намальована: з-під снігу визирає зелена трава, а сосонки рівними рядами – одна в одну – так і пнуться догори своїми верхівками, щоб зрівнятися з граційним бабиним палацом, який застиг над зимовим краєвидом.

Що ж так нагло з бабою сталося? Чи то мізки стали висихати, чи, може, так на неї подіяла звістка про смерть її брата? Олесю було лише трохи за вісімдесят, ще міг би жити... Вже років з двадцять, як він із сином та своєю кацапкою виїхав до Росії. Видно, розсердилися, що сестра не для них отой замок спорудила. Взяли у Франихи долари з наміром осістися під Орлом та й собі щось таке побудувати. Олесь як сказав, так і вчинив, бо він такий,

як і його сестра, – що задумає, те й зробить. І правда. Там є все – високий палац, гаражі, теплиці...

Як переїхав, то не сидів сидьма, заходився ремонтувати машини, а син запасними частинами для легковиків промишляв. І все в них було б добре, якби та Шурка в чарку не заглядала. Брат і бив її через те, й на лікування відправляв – не допомогло. Якось упала на східцях, ударилась головою, то й не врятували. Ще й з онуком горе непоправне – конкуренти, видно, підклали під його машину вибухівку, бо розгорнувся зі своєю торгівлею, уявивши собі, наче він не в Московії, а в Україні, і ділитися ні з ким не хотів... А воно, бач...

У брата ж, кажуть, тромб відірвався. Це таке – усі під Богом ходимо. Докучало інше – якби ж Франі про нещастя одразу повідомили, вона перевезла б Олесеве тіло та поховала б на сільському кладовищі поряд із матір'ю.

Франиха послала туди своїх вірмен, щоб зробили перепоховання, а Шурчині родичі затялися: «Не дадім супругов раз'єдінять!» На бр'атів спадок роти пороззявляля. Проте не на ту напали: вона адвокатів найме і все собі на користь поверне.

А так душа болить! І серце розривається. Просила ж його, як уже сам залишився, щоб кидав до дідька ту Расею та вертався додому. Жили б разом, як колись, і горя б не знали. І що його там тримало? Яку втіху для себе між тими злидняками та п'яницями знайшов?

Тепер Франиха скаржиться лише на здоров'я: серце калатає і турбує безсоння. Раніше було, як накрутиться за день, то аби до подушки припасти. Теперки все зруйнувалося, не збагне, чи спала вона, чи ні – якісь провалля між сном і дійсністю. Вдень вона ще, як завше, снує між кімнатами, та так тихо, що й прислуга не чує її кроків, керує господарством, доскіпливо звіряє рахунки у своїх магазинах, хоча збій у голові дає про себе знати: давнє «чекання» знову її переклинило. До цього вона достеменно знала й була переконана, що її коханого Франека вже немає на світі, а це на тобі – вилетіло з пам'яті, і знов за рибу гроші: тільки про нього думка. І знову жде...

Ще Франиха стала ночей боятися. Лякалася їх так, мовби тієї холери, яку не об'їхати, не обійти. Намагалася переборювати темряву сном, бо що довше спиш, то хуткіше настає ранок. День сприймала як визволення від чорного мороку, як непевний перепочинок після виснажливого поєдинку з безсонням.

Сьогодні до ночівлі пані підготувалася як слід – з ароматичними паличками «Священний ритуал», які вчора передала з Польщі пані Гелена, дізнавшись про Франишині проблеми. Вона й далі опікується дружиною брата, не забуває подзвонити та розпитати про здоров'я, хоча й сама після того, як поховала свого Сигізмунда, стала хворіти.

Франиха розпакувала пахучу свічку й, тернувши сірником, ураз начебто опинилася у квітучому гаю. Пахощі такі, що не надихаєшся. Перед цим Франиха мила-ся у теплій ванні з настояних трав. Наймичка ретельно витерла бабину німічність махровими рушниками, одягла її в заздалегідь приготовлену та випрасувану піжаму, розпестила різними кремами обвислі щоки та руки (груди, бач, збереглися, мов у дівки!) і тільки затим уклала в розстелене двоспальне ложе з великими та малесенькими подушками, кожна з яких мала конкретне призначення: та – під голову, та – під коліно, та – ще під щось. Після такої «увертюри» вона випила заспокійливого напою, відіслала служницю і зібралася спати.

В обійми Морфея пані Франя впала охоче, одразу забуваючи про все на світі, – у цю мить її ніщо не турбувало, не лякало, було затишно і солодко, як і тоді – в розбомбленому німецькому місті. Мешканці, нажахані близьким фронтом, враз повтікали, вони з Франеком – одні-однісінькі на весь триповерховий будинок, а може, й на всю довгу вулицю. Яке все знайоме довкола! Вона так хотіла тоді з Польщі поїхати до Кельну, на місце їхнього розставання, але, на жаль, не вдалося. А цього разу, бач, вийшло. І тут уже не стріляють.

Боже, які пахощі з відчиненого вікна доносяться! То, видно, троянди так на квітнику пахнуть, вона ж їх щодня поливає, а ще й жасмин розквітнув. Дух забиває. Франек

сьогодні має оперувати хворого, сам оперуватиме, бо лікаря забрали до військового шпиталю. Коли ж він повернеться? Самій страшно. Вона вдягається і вибігає на вулицю. Запах од усього квітучого неймовірний. Де ж Франек? Де?..

Ось постать з-за рогу забовваніла. Він, кому ж іще бути?.. Тільки військові шастають містом, і то лише групами. Так, Франек, тільки дуже стомлений.

– Witam serdiecznie!¹⁴ – його обличчя осяюється усмішкою.

Франиха обцілює коханого та все розпитує-розпитує, як пройшла операція, як почувается прооперований.

Франек розповідає, а вона нічого не перепитує. Не перепитує, бо вона ж тепер чудово знає польську і все розуміє. Вона тільки оце тепер опанувала його мову, а тоді не знала... Щось вимовляла українською, а щось показувала на мигах, немов глухоніма... Він цілував її руки, як то намагався робити в Польщі старенький залицяльник пан Янек, коли вона в кіоску продавала газети та листівки. У діда тремтіли руки, і слова по складах вимовляв. Неприємно й згадувати. А руки... Руки в неї, як і в пані Гелени, випещені дорогими косметологами. Тільки лак на нігтях у пані Діани майже безколірний, лише трішечки рожевості додано. Франек так хотів, щоб у неї були ручки білі-білі. Зараз коханий обцілює

---

¹⁴ Вітаю сердечно!

кожний її пальчик, кожний нігтик, тільки чомусь Франиха не відчуває доторку його вуст.

То, виходить, все це не насправді, а тільки сон? А хай і сон... Вона лише надивиться на милого вдосталь...

І тиша така довкола!.. Наче й не ревіли допіру літаки, не шаленіли zenітки. Вона чула поряд дихання коханого, чула навіть, як безупинно б'ється Франекове серце. Чи то, може, не в нього, а в неї од хвилювання так гупає в грудях?..

Франек заснув і солодко спить. З відчинених вікон доноситься тремтливий трояндовий запах. В обіймах коханого так тепло і солодко!

І хоч за північ рука нічного покровителя помітно слабшала на силі, Франиха й далі смиренною кішечкою припадала до Морфея, тримаючи за невидимі фалди, аби сон не втікав та щоб ще трішечки могла поніжитися з Франеком.

Вони вже з ним не в Німеччині, а в Україні, як того Діані й хотілося. Це ж їхній будинок, не чужий. За вікном – велике озиме поле, вкрите снігом. Місяць крайцем визирає та холодним світлом б'є у вічі. Озимині під снігом так тепло, як тепло і їй біля найріднішого... Яке щастя, що вона таки діждалася свого Франека! А ті, злозязикі, мололи, що польський пан не приїде в засране село. Приїхав, бачте... І до чого тут село, коли в них є таке затишне гніздечко?

... Дивиться, не надивиться... Проте лик коханого, який їй так виразно бачився з кожною його рисочкою,

з кожною борозенкою біля очей, раптом став дедалі більше розпливатися й розпливатися, аж поки не зник зовсім. Вона ще гукала до Франека безмовними вустами, й він усе ще намагався вирватися з рук червонопогонників. І все згасло...

Вона – в кабіні якоїсь вантажівки, стиснута насильниками з двох боків. Боляче...

Франісі таки вдалося перебороти скутість у голосі і вона закричала щосили:

– Фра-не-ку-у-у-у!

І прокинулася.

За вікном сильний вітер хитає на стовпі ліхтарем, рідкий сніг миготить у його тьмяному світлі. Зима на силі зібралася.

Франісі ж так тепло на душі. Франек їй уперше за довгий час приснився! Аж не віриться. Скільки вона просила Господа милосердного, скільки благала Матку Боску, скільки разів читала молитву, яку навчила пані Гелена, – жодного разу так і не приснився. І ось тепер вона бачила його уві сні – такого ще молодого, говорила з ним його рідною польською, навіть чула, як співало його серце...

– Сон в руку, – бувало, казала в таких випадках Франішина мати, витираючи руку від свинячої їжі, яку лаштувалася готувати в казані. Всі сні тоді завжди справджувалися.

«Приїде, приїде, скільки часу його чекаю...» – теплішала думка.

Знову налягав сон. Терпко пахли квіти. Тільки де він тут, той цвіт? То, може, такий пахучий вазон із зимового саду, – різдвяник?.. Але ж хіба він так пахне?..

... Перед нею – ранкове плесо ставка, і великі білі гуси, розпростерши крила, біжать і біжать до сліпучої води, усіяної зеленим лататтям. Так поспішають, аж на крила здійснюються. Чому така нетерплячка?.. Їм більше плавати подобається, чи хочеться поснідати смаковитою ряскою та рибинкою? Мабуть, не те й не інше... Гусям прагнеться спокусити великого Сафронового гусака-красеня. Інакше для чого ж так летіти, мов на пожежу?

У ставку пружно хлюпотить вода і нестримно біжить по жолобу, щоб крутити млинове колесо. Якщо довго дивитися на те колесо, то здається, що весело крутиться світ та все вперед і вперед...

Он мати повертаються з базару з обновами та з солодкими ласощами. Як радо її стрічають!

Тато підіймає до неба меншого братика, а той аж заходиться од радощів... Мати дістає з кошика рожеві пряники, розмальовані буряковим соком. Першому дає Олесику.

З Горпиночкою, подругою, сидять на галявині і плетуть вінки із пахучих квітів, і та просить, аби Діна виманила їй із хати Василя Івтухового, в котрого була безтямно закохана. Хотілося подрузі швидше вирости

та стати парубку дружиною. Не стала: похоронка прийшла, а вона не повірила та все чекала, надіялася, що, може, ще живий, – і заміж не виходила. Так і постаріла в дівках. Горпина і од Німеччини врятувалася – не відправили її на ту підневільну працю. Рідний дядько при німцях був сільським старостою і не вніс її до списку. І за Василя Ївтухового потурбувався. То й не чіпали їх. А весною сорок четвертого, як наші звільнили село, тоді й хлопця до армії призвали.

...Тато, тато... Він притискує до себе Олесика, обцілює – на фронт відправляється. Прощаються, плачуть.

Гуси все летять і летять, і спину їм немає. І небо хмариться... То вже навіть не гуси – то літаки з хрестами на крилах летять бомбити переправу та елеватор... Бахає і бахає, наче у голову. Чорна хмара з громом та блискавицею. Страшно, дихати важко, не вистачає повітря.

Франиха од того бахкання знову прокидається. Чого та війна приснилася? Може, через те, що увечері по телевізору надивилася, як ото у Чечні бомблять міста. Жах... Усе в вогні, вбивають усіх – старих і малих. Скрізь кров, трупи, руйновище... У Єльцина не вийшло «усмірїть непокорних», то тепер уже новий царик із землею все рівняє. Краще б не бачила й не чула такого... Стільки років від тієї війни минуло, і ось знову... Розхвилювала, голова розколюється – видно, тиск підскочив.

Оце й увесь сон... За вікном – темінь...

У Франихи війна ятриться в пам'яті, бо все коїлося на її очах.

... Перший снаряд розірвався просто на подвір'ї у дядька Ксеня, другий – на дорозі позаду величезної гармати, яку ледве тягли змилені коні. Наші бійці перелякано тікали од німців городами, хащами, долинами – чорні, обірвані, поранені. На переправі, казали, їх там і перебили...

Фріци... Спочатку стиха пролопотіли мотоцикли, за ними танки, уतिकані вишневыми гілками. З визрілих ягід скапував на броню вишневий сік, наче кров із поранених. Розпорядники швидко всіх розквартирували, виставили техніку. Де й взялася кухня з вечерею... Начебто все так благородно та мирно. Вакханалія почалася згодом: озброєні зайти вишукували гарних жінок та дівчат і гвалтували. Розстріляли одну з матерів та діда Тихона, які стали на захист. Село потонуло в лементі та страхіві...

На щастя, мати тоді відправила Діну з її подругою до діда Тихона на пасіку, то, слава Богу, врятувалися.

Другодні звіряче військо посунуло аж за Буг і в селі стало спокійніше. Колгоспи скасували, створили нато-мість громадський двір. На роботу загадували, лише не примушували працювати на полі від рання до смерку – можна було й перепочивати, і в торбі додому щось принести, як траплялося під руку. Податки теж накладали: яйця курячі мусили здавати, а хто тримав корову, той повинен був носити до молочарні молоко...

Хлопці з дівчатами збиралися вечорами в клубі – співали й танцювали під балалайку та мандоліну. Жили так, наче й війни не було.

Горпинка все взаємності од Василя Івтухового чекала – і сорочку вишиту на вечір надягала, і мамину синю спідницю, а парубок її лише до танцю запрошував, а додому обох дівчат разом проводжав. У подружок через те й до сварок доходило. Василь Діні теж подобався – високий, стрункий, з лиця хоч картину малюй, а очі такі добрі...

Війна таки про себе в селі нагадала – вербувальники забігали, добру роботу в Німеччині пропонували. Обіцяли гарну платню, харчування, одяг...

Діна аж ніяк не хотіла відриватися від рідної домівки, та й мати не пускала. І все ж, хоч як ховалася від вербунку, поліцаї («добрі свої люди») таки знайшли її тоді в дядька.

... І вже колеса на рейкових стиках все бух та бух... І коли ж то вони, нарешті, доїдуть туди, куди їх везуть? Вже й Польща за відтулиною, а харчі ще в Білорусії скінчилися. Не сидиться і не співається, піднебіння болить, хоч баддю води на всю герелицю передали. Казали, що як приїдуть, на станції хліба дадуть. Про обіцяне гаряче харчування в дорозі й мови не було. То лише супровідники з ротами набитими шмигали повз вагони.

Зупинили, вивели їх із вагонів і вперше нагодували: хліба нарізаного бери з купки скільки завгодно, і по пів кільця ковбаси конячої на кожного. А тоді й до бані

митися повели та одєжину від вошей взялися кип'яти-відпарювати.

Собаки на вулиці завалували несамовито, як тут за-снеш?! Видно, у Дани, старої суки бультер'єра, знову тічка. Ще як купила, Хачик хотів одвезти псяру до ветеринара, щоб простерилізувати. Франиха не дозволила, то й доводиться іноді тепер вислуховувати оті концерти, аж доки Дані не привезуть на побачення її дружка Фокса. Хазяїн чистокровного бере за злучання сто долларів та ще й цуценя з приплоду. Франя від того не у накладі – аби тільки в собачому серці буяло кохання... Всі бажають для себе того щастя, хоч не у всіх те виходить...

Очі заплющуються, а дворняги все гавкають і гавкають. Не може ж сторож здіймати через те стрілянину посеред ночі.

...Гавкають, мов найнялися. Це бауєри прийшли із собаками-вовкодавами вибирати собі на господарства наймичок. Дівчат вишикували в шеренги. Підходять німчури, оглядають, мацають тіло, заглядають у зуби... Десь таке Діана вже бачила – на якій картині?.. Це їх у рабство продають? Чи просто задурно забирають? Мамочко ріднесенька... Казали ж, на заводах і фабриках працюватимемо... Ні, тільки не до німця у найманство! Зробити все, щоб йому не сподобатися. Криви́ла обличчя та заковувала очі, мов навіжена.

Проходили купці мимо й не зупинялися... Вибрали, кого хотіли, та й повели до своїх домів, як куплену худобу, лише без повіддя.

Пригнали їх на завод – і там не краще. Бараки для них ще тільки споруджували – кілька робітників неквапливо поралися коло тих недобудов, як мокре горить. Серед остарбайтерів знайшлися і муляри, й теслі, справа заворушилася, тільки їсти, їстоньки хотілося. Від ковбаси, якою їх пригощали вчора, геть і запах вивітрився, одні спогади залишилися. Добре, що відібрали дівчат, аби ті чистили картоплю та інші овочі. Тож бігали до них у підвал, щоб вихопити якусь морквину чи буряк. Але й там могли дістати нагайкою від капосної наглядочки.

Варили у величезних казанах тут же, на вулиці. Дим довго курів. Ніяк дочекатися не могли, коли воно на решті звариться. Коли ж, коли ж ?..

Франиха розплющує очі. За вікном темінь. Виє Дана – сторож розігнав сексуально стурбованих псів, от вона і виє... Тепер і не заснеш через любов собачу... Огортає стома. За вікном суцільне виття. Чи, може, то Югина, здоровенна дівка, виє, додому рветься? Ледве тоді втихомирили її – кулаками. І лише після цього вляглася така жадана тиша.

Нічник розливає по кімнаті голубе світло. Франисі від давніх спогадів та безсоння їсти захотілося. Бо яка та вечера? Вони з Геленою взяли за правило після шостої

вечора – лише склянку кефіру та ще, може, ложку си-
ркової маси, щоб не перевантажувати на ніч організм.
Правда, тоді легко дихалося й сон тривав до сніданку.
На сніданок теж усе в міру – яка-небудь каша з паро-
вою котлеткою, бутерброди з маслом та домашньою
ковбаскою, тепле молоко, запашний чай ... Коли ж уже
той ранок? Їсти, як перед смертю, хочеться... Не будити
ж задля цього прислугу, хоч кнопка дзвінка поруч.

... Як вони тоді чекали на той борщ чи суп, що його
готували на вогні свої ж дівчата! Щоправда, мисок усім
не вистачило – їли те вариво в три заходи з тонесень-
ким косинчиком хліба. А воно таке несмачне – якась
їхня бруква, буряк... Добре, що води в криниці вдосталь,
качай лише помпу – й напивайся від пуза.

Франиха дістає на тумбочці грубу склянку з водою
і відпиває кілька ковтків, як радив їй польський лікар,
щоб кров не згущувалася. Їм'я в нього таке дивне – Марі-
ус. Чи живий він ще зі своєю методикою? Виглядав тоді
на свої роки – червоний, з бородавками на довгообразому
обличчі. Йому було понад вісімдесят, лікував в основно-
му водою і лише здорових, щоб продовжити їм життя.
Сигізмунд дуже тому Маріусу довіряв, але прожив скіль-
ки Бог послав – після сімдесяти не більше п'яти років.

Франиха ще відсьорбнула зі склянки, а голод не від-
ступав.

Їм у тому робочому таборі не давали і на хвилюку
присісти: попідмітали – носіть цеглу, покопали – носіть

землю на клумби. А з таким харчуванням багато не на-
робиш. Зважились на протест: «Не будемо працювати».
Хлопці ще й плакат на ношах написали. Франиха й досі
не забула ту «поезію»:

«Летіла лопата і впала в болото.

Яке харчування, така ж і робота...»

Повсідалися всі гуртом і сміялися, не звертаючи уваги
на домагання наглядачів негайно ставати до праці. Проте
дуже скоро приїхали військові з собаками. Усіх вишику-
вали, а на кого наглядачі показували пальцями, тих за-
штовхували до критої машини – і ні слуху ні духу од них.
У пам'ятці писалося, що за непослух тоді могли відправи-
ти в концентраційний табір або навіть розстріляти. Після
цього всі припинили, хоч їжу їм варили таку, як в Україні
свинням. Та й хліб пекли казна з чого – їсти не можна.

Якось уранці між остарбайтерів, що працювали, проход-
жувалися сюди-туди поважна німкеня з бундючним нім-
цем, ще й перекладачка була з ними. Відбирали собі людей.

– Ей ти, сонячна білявко, підійди! – переклала та, що
в окулярах.

– Це вони до тебе звертаються, – прошепотіла Діні
на вухо сусідка.

Затерпли ноги й руки: невже й на неї донесли, що
відмовлялася від роботи?

– Підеш з нами, будемо вчити.

Направили в токарний цех. Вона вперше побачила та-
кий хитромудрий верстат. Як ним можна керувати, та ще

дівчині? Але вони хотіли навчити. Боже, яке то вчення?.. Цілковиті знущання. Як ото в парафіяльній школі. Бабуся розказували, як учитель бив там заляканих учнів, які не знали множення й ділення. Замашна лінійка служила для стимуляції мозку – кацапура бив по руках, по обличчю, по чому попало. Весь урок присилював тримати над головою підручники. Руки не витримували, дерев'яніли, опускалися, а кат усе кричав: «Давай выше, выше!!!»

Видно, й німці перехопили таку виховну «педагогіку», бо коли перерослі вихованці плуталися у простих, здавалося б, речах, то діставали кийка (за кийка могли правити і штангенциркулі)..

Франиха якось швидко призвичаїлася, а в інших «розумак» ще довго гоїлися руки та відходили від синяків спини, аж доки не навчилися як треба точити ті детальки.

І все бігли й бігли по колу стрілки годинника: день – ніч, ніч – день... На ногах по дванадцять годин... Гаряча стружка хіба що очей не випікає, бо окуляри захищають. Але випікає душу. Стома... Ноги підломлювались, але намагалась виконувати норму, бо знесилених десь відправляли й набирали нових. Не було кому пожаліти та пожалітися. Матуся ж не обійме, бо це ж так далеко... А подивиться Діана, як усе зеленіє в німців, так весь час рідну Україні згадує та сльози витирає.

Якби ж хтось тоді її напоумив, щоб не кривлялася перед бауерами, а йшла на них працювати. Там справді не голодували і в колодках дерев'яних не шпорталися.

На щастя, наглядачці Ельзі Діана приглянулася, й та потайки передавала дівчині окраєць хліба «з мармеладом» – у нас тепер сказали б: «з шоколадним маслом». Потім верстальників стали годувати краще: і гущі у зупі більше, і кашу якусь давали...

Вітер на вулиці скаженіє, б'є снігом по вікнах. Холоднішає, мабуть, бо й Дана у своїй утепленій будці примовкла, охолола до бажаних любовних утіх.

Клацав електронний годинник, а серце, яке чомусь не засинало, гупало, як навіжене: «Жди-жди, жди-жди, жди-жди-жди» – ритмувало чітко, а інколи з переборами. Та Франиха й без того нагадування знає, що Франек от-от завітає сюди до неї, де на такого пана все давно чекає: і належний будинок зі всіма вигодами, і авто з водієм, і кухня з польськими стравами... Отож сидітимуть вони в гостинній удвох за обідом, чи за кавою при милій бесіді, про що колись мріяв Франек...

Хотілося Франі дожити до бажаного ранку – такого світлого, мирного. Раювала в думках, приємних спогадах, які ледве-ледве видлубалися з денця пригаслої пам'яті. Не склеплювалися очі, хоч ти плач! Хотіла через силу заснути і не могла.

Колись на курорті, крім усяких оздоровчих процедур, їй радили ще й підліковувати нерви. Франиха заходила до кімнати, де линула тиха музика, сідала в крісло, заплющувала очі та уявляла себе на березі моря. Лікар

монотонним голосом навіював, що в неї все прекрасно. По всьому тілу струменіло приємне заспокійливе тепло, забувалися земні проблеми, думалося про щось дуже хороше – і Франиха одразу поринала в солодкий сон. Потім той голос наказував розплющувати очі, і навіть після сну її не полишало приємне відчуття: почувалася так, наче знову на світ народилася, – молодою, щасливою.

Взагалі, на узбережжі Бердянської затоки їй було так затишно і просто, як буває тільки в Україні: море, їдальня, лікувальні процедури – навіщо вдаватись до витребеньок?

Тепер оте тепле Азовське море не тільки поза досяжністю, а й губилося в уяві. Взимку з Геленою літали на Канари, там по-іншому – все таке чуже, неприродне якесь, надумане, підмальоване... Тож намагалася заснути з думкою про своє море.

На теплих берегах гарний чоловік до неї набивався, розумний, не з породи отих причеп, що хочуть легкого знайомства, але не дозволила йому навіть руку на свою наготу покласти. Бо куди йому до Франека...

... Море, море. Коли тихе, коли бурхливе... Франиха лише чує, як лікар навіює їй спокій і тишу, і її заповонює хвиля блаженства...

– Aufstehen!!! Schnell!¹⁵ – страшений крик розітнув повітря. Ганс однорукий із піднятою над нею палицею.

---

¹⁵ Встати! Швидко!

... Верстат працював на холостих обертах. Вона занула на робочому місці. Який жах! Що тепер буде?!

Вона хотіла потягтися рукою до важеля, але не могла ворухнутися, страх сковував тіло: це ж тюрма, концтабір! А звідти не повертаються...

Однорукий стукав палицею об залізну підлогу та ставив їй одне і те ж питання, і вона ніяк не могла дотумкати, чого він хоче, хоча трохи розуміла по-їхньому.

Він питав, звідки вона родом. Сказала, що з Вінниччини. А слізоньки лилися рікою.

Ганс ураз зів'яв, скривився, наче од болю, а згодом ледь вимовив по-німецьки:

– Там загинув мій єдиний син.

І, згорблений, поплентався далі. Чи він і справді пожалів Діану, згадавши загиблого сина, чи зважив на обставини: війна добігала кінця, оstarбайтерам дозволили вістки рідним надсилати, виходити в місто. Хоча що там, за ворітьми, було їм робити: сяка-така одежа, порване взуття?..

Спогад такий яскравий, що забухкало в голові. Франиха вп'ялася поглядом у темне вікно, яке зайшлося в дивному танку. Серце вискакувало. Гупало щось на даху. Згадала, що то вітер б'є горіховим віттям по черепиці. Наказувала ж, щоб ото обрізали! Не зробили, а тепер гуркає, доки щось не проломить. Горіх-самосійка... Вимахав стрімко, то вже й не рада, що його залишила.

А як гуркає!.. А може, то вже Путін наступає? Захотіла Чечня незалежної країни, бо хочуть жити за законами

своїх предків. Хоч вони й стійко оборонялися, але це не допомогло. Проти бомб та ракет нескорені не встояли. Згадується, як отой кацап, що замовляв у Франихи меблі, нахвалювався, що «недолго вашей музице играти, недолго веселиться, быстро на место вас поставим». Може, він спересердя так сказав, бо ж вона не зглянулася на його прохання й не збавила ціни. Звичайно, з Україною вони воювати не посміють, хоча... Спробуй з'ясуй, що в тих москальських головах! Вони ж і війну світову в Європі починали. «Сталін-Гітлер – вшистка єдно».

Скільки життів у Чечні землі віддано!..

Франиха лежала із заплющеними очима. Вряди-годи слабеньким полум'ям спалахував сон, але його гасив грюкіт нагорі. Стукіт отой відгукувався в голові. Може, хоч нажене снігу, а то пів зими чорна земля свого щастя дочікується. Дочекається, бо вітрисько рве несамовито.

...Серед робітного жіноцтва були не тільки юнки, а й молодиці, яким доля дала трохи скуштувати чоловічого щастя, і вони з нетерпінням шукали нагоди, аби погуляти з тамтешніми робітниками, яких на підприємстві було не так уже й густо. Не лише зустрічами та обіймами тішилися, деякі пари навіть весілля справляли, й дітки народжувалися – у кожному приміщенні малюки гойдалися в доцаних колисках, які чомусь нагадували Діані малесенькі домовинки.

Діана трималася якнайдалі од чоловічих зазіхань, бридко було, коли її грубо хапали за груди чи литки брудними

лаписьками, від яких на тілі потім залишалися синяки. Дівчина завжди відбивалася, а у відповідь тільки й чула: «Чого викаблучуєшся, дурепа?! Така ж, як і всі, – з одного тіста зліплена. Іч, пані – у шматті обідраному! А могла б і плаття гарне мати, коли була б трохи лагіднішою».

Обходила таких, мов гниле болото.

Але од долі не втечеш: не було щастя, так нещастя помогло. З необережності рука попала під пас і на двох пальцях зламалися кістки. Відвезли Діану до лікарні, де й познайомилася з польським молодиком, який був у поміч хірургові. Юнак сподобався Діані одразу, але спромігся провести її до бараків десь аж після третього її візиту. Дарував подарунки: хустку, мило, якісь парфуми. Далі оте злочасне «OST» на нову кофту переліпила. Дівчата аж вмирили од заздросців.

Хоч як Діані було важко на чужині, в неволі, але завдячує Богу, що зустріла там своє перше кохання.

Ось вона клацає по брукові красивими черевичками в дорогій хутряній шубці, не відрізняючись нічим од місцевих фройляйн, хіба що під удыгачкою на светрі ще вимальовується нашивка «OST». Франек обережненько підтримує молоду пані за стан, од відчуттів перехоплює подих – вони тоді уперше вийшли в місто. Запах одеколону, ароматних цигарок дурманить голову. Сказавши «до відзенья», кавалер ніжно поцілував «паненці» руку, наполягаючи на подальшому побаченні. Мова польська

була їй набагато ближчою і зрозумілішою, аніж німецька, сварлива та хрипка. До ранку тоді не могла заснути, боячись, що не випросить у старшої на побачення лисячої шубки.

Пан Франек дуже Діані подобався. Геть не схожий на заводських робітників – грубих, неотесаних, котрі мали дівчат ні за що.

Франек цілує так солодко, місяць молодесенький із зірками кружляє в небі. П'янить весняне повітря... Солодко... З його вуст зринають такі ж самі солодкі слова:

– Паненко Діано, війні кінець, і ми їдемо до нас у Польщу, на ойчизну. Єстем твой монш, ти – моя жона... справимо весілля, матце та сйостше ти сподобаешся... моя красуне. Заживемо. У нас буде все – багатство, пеньонзи... все-все... В неділю возитиму на фаєтоні до церкви... Я бардзо тебе кохам... Ти моя єдина на все життя...

– Додому хочеться, до матусі ріднесенької... – шептала Франекові на вухо. – Коханий, поїдьмо до нас, у село... Там так мило: річка, луки, став...

– Але у Польщі ти будеш панею – білі ручки, рум'яні щічки... Пані – ніц до брудної праці. Кохатимеш мене та наших дітей... Ото єст праця твоя...

... Затим прийшла весна, холодна. Війна повертала-ся до свого стійла. На хідниках дедалі більше з'являло-ся німців на милицях, із ціпками, порожніми рукавами і заправленими штанинами. Скалічені війною кидали на остарбайтерів льодяні погляди, наче ті були в чомусь

винуваті. Зате в приміських парках зацвіли перші квіти, які Франек приносив їй майже щовечора...

Він цілував її шорсткі долоні, обпечені гарячою металевою стружкою, казав, що вона більше не буде вистояти зміну за верстатом, бо переводять її тепер у місто домогосподаркою. Франеку це вдалося улагодити, бо він значився в списку цивільних працівників, трудився у місцевій клініці ще з тридцять дев'ятого.

...У нічному небі гули бомбовози, з дахів заводу відстрілювалися зенітки – їх ще вчора серед білого дня завезли сердиті німці та наставили прожекторів, щоб видно було, куди цілити.

Напади «наших» щоразу посилювалися. Боже! Як же вони страшенно бомбили! Гарні будинки, мов на картинках, за одну ніч були зруйновані вщент.

Німкеня, в якій працювала Діана, не була бундючною, як інші: виділила дівчині окрему кімнату, обідати садовила за сімейний стіл, а головне – дозволяла Франеку приходити в гості. Він на знак подяки приносив Ельзі пігулки од болю у серці. Чоловіка німкені вбили на фронті, і від влади вона отримувала допомогу. Сім'я мешкала у напівзруйнованому будинку. Дуже переживала Ельза за двох своїх дочок (одній було п'ятнадцять, другій – тринадцять років), боялася, щоб їх не зобидили п'яні руські, які, скидалося на те, скоро зайдуть у місто. Якось посеред ночі розбудила Діану:

– Ми мусимо йти звідси, як не повернемося – ти тут хазяйка.

Діана вийшла на вулицю, освітлену спадним місяцем. Скрипіли якісь тачки, візки, йшли понурі люди – старі й малі, як у сорок першому в Україні.

Удень Франек прибіг радісний: перемога хутка! – напахчений одеколоном, у білій фланелевій сорочці. Сонце кидало промінь на його щасливі карі очі, вродливе обличчя, каштанове волосся, що звисало над чолом, як на фотокартці. Таким він і запам'ятався їй на все життя: впевнений погляд, довгастий ніс, який так пасував до його довгобразого обличчя, рівний проділ...

За виноградниками рвалися снаряди і злітала земля. Смолоскип збитого літака яскраво освітив чорнюще небо й упав десь аж за річку. Й одразу повітря наповнилося неймовірним свистом і задвигтіла твердь...

Сон геть зник. Як тільки склеплювала очі, ввижалися їй бридкі постаті з перекошеними мордьяками. Вони їй чимсь загрожували, лаялись, докучали. Деякі мармизи Франиха пізнавала: сільського бригадира, німецького наглядача, підпилих чекістів-«освободителів», міліціантів, братову дружину, місцевих вимагачів...

...У спальні відгонило чи то димом, чи порохом, чи то, може, так тільки здавалося, бо на душі було якось гірко. Це вже на дев'яносто третім пані Франя здала,

у голові щось шарудить, наче туди потрапив хрущ. Стала гірше чути, навушники одягає до телевізора. А так, слава Богу, оминають її всі хвороби. Лікарка, міряючи тиск, сказала, що бабця доживе до ста.

Туман на вулиці. Світильник у кімнаті ледве блимає. Гірчить повітря...

... Вони самі в будинку, у цілому неспокійному світі. А губи цілують, цілують... Діана мліє од поцілунків, весь світ із поцілунків... Затим був солодкий біль... Вона ще не знала, навіть не уявляла, що біль може бути таким солодким. І сльози – чи од поцілунків, чи од ще не звіданого щастя... Втратився лік часові. Як то добре – відчувати себе люблячою жінкою! Коли ще поряд найдорожча людина...

Ранком Франек пішов у місто, і їй самій у покинутому обійсті було дуже страшно, моторошно: вулицями гарчали танки, гуркотіли й сигналили машини. Повернувся сам не свій:

– Нам треба тікати звідси. Я бачив тут руських... Тікати хутко...

– Куди? В Україну?

– Не в Україну і не в Польщу... – він дуже хвилювався і говорив упереміш, хоч Діана і вчила його української... – Вони уб'ють тебе і мене...

– За що нас убивати? Ми ж не фашисти... цивільні люди. Мирна сім'я.

– Гітлер і Сталін – вшистко єдно. Совети вбили мого батька... Забрали до чека – і він не повернувся... Треба спасатися, тікаймо!

– Де ж порятунок той, Франусю?

– Тшеба тилько до Америки. Вони ось тут, недалеко... Збираймося хутко та будемо у безпеці.

Що там збиратися – обидві їхні валізи були напоготові: в одній – Франекові речі, а в другій – усе жіноче: чоловічі подарунки, бо всього надарував коханий – платтів, хусток, кофтинок... Діна мусила коритися чоловікові. Франек вийшов на вулицю.

...Знадвору загрюкали. До помешкання ввірвалось трійко солдатів із блискучими медалями. Вона враз страшенно зраділа: «Наші!!!»

Кинулася до першого з обіймами: врешті діждалася «освободителів».

– Блінов, не милься, после меня будешь. Ілі после Суркова... Сматрі, красівая, сіськатая, – різко остудив її боєць з побитим віспою обличчям.

– Так ана ж не немка, відно, хахлушка, – озвався найменший серед них.

– А что, хахлушка любви не хочет?.. Па глазам віжу – хочет...

Свинцем налилося тіло від жаху, шукала по кімнаті захистку, схопила жакет із німецькою нашивкою.

– Я – остарбайтер... З України...

– Да? Патрони для Гітлера ізгатавлівала... Сука!.. Раз-
девайся! Нечево здесь гутаріть!

Непритомніючи, вона кричала на все горло та кликала на допомогу.

Розплющила очі, коли Франусь намагався відпоїти її водою. Наші армійці з начищеними медалями все ще стояли осторонь і не виходили, хоч Франусь і просив їх, аби ті покинули приміщення та забиралися геть. Проте, постоявши та подумавши, «освободителі» наказали молодим збирати речі та їхати з ними, бо, мовляв, виявили «шпіонов».

Діна всю дорогу проплакала у Франека на грудях, а він весь час повторював: «Усе бендже добже... усе буде добре... Навіть коли нас розлучать, я все 'дно тебе знайду. Не бійся...»

І їх тоді таки розлучили. Франека пересадили в іншу машину.

– Ти жди, жди, моя коханочко, моя жоно... Жди, жди, жди... Чекай, я повернуся і знайду, розшукаю тебе, хоч де б ти була...

І ще, поки авто не від'їхало, просив:

– Поклянися, що ждатимеш?

– Богом присягаюсь!

– Скажи: Маткою Боскою...

Судоми стискували горло, і вона ледве змогла щось прохрипіти.

– Не чую! – щосили кричав Франусь. – Матка Боска!!!

– Клянусь!!! Маткою Боскою! – кричала вже щосили.
– Добже, добже! Чекай, чекай!!!
– Якщо ти мене не знайдеш – сама тебе знайду! Хри-
стом Богом клянусь!!

Це не сон і не ява – якась мука, жах... Щось між сном і реальністю.

Ще гірше стало, як забрали Франека. Один із чекістів, випещений, виголений, ламав їй пальці.

– Рассказивай, сучка, как тебя завербовали? Какіє зада-
нія тебе давал польській шпiон? Где с ним снюхалась, сте-
рва?!.. Єво фамiлія і імя?.. Место жiтельства в Польше?..
Атвечай, сука! С кем он встречался? Єво друзья? Атвечай!!!

– Не знаю, нічого не знаю...

– З кем он встречался? Єво друзья кто?

– Не знаю.

– А ти вспомні, тварь смазливая! Іначе я спорчу твою
лічіко... Пасіді, павспамінай...

І гамселив якимось бучком по спині, доки вона не
зомліла.

... Франиха розплющила очі. Темiнь. Їй здалося, що вона
не вдома, а в якійсь лікарні. Смердючий цигарковий дим
роз'їдав очі, а вульгарна жінка (чи то лікарка?) ковтнула
з келиха води й налила Діні. Спрагло вихилила те питво,
бо в роті пересохло, і враз відчула, як їй перехопило горло.
Ледве привели до пам'яті – в келиху виявився спирт.

– Тепер раздевайся і лажись на стол. Бистро, у меня нет времени с тобой вошкаться. Сейчас ещо падстілок мне падвезут.

Діна зняла з себе джемпер і спідницю, залишившись у сорочці.

– Раздевайся, как вродє перед хахалем... Ілі пам'ять атшибло?

Сперечатися з мучителькою не було сенсу... А стіл холодний, мов лід, однак дрижаки швидко зникли – всередині (видно, од випитого) розливалось тепло.

– Толька не арі! Не дьоргайся і терпі. Тебе же лучше, і бистрее будет. Ти ещо маладая, і всьо будет харашо. Пачістім тваю совесть перед Родіной...

Вона лише здогадувалася про свою коротку вагітність, бо й нудило...

... Надворі наче щось писнуло, ні, то заграв оркестр: чижик-пижик, где ти бил... трата-тата-тра-та-та... На вокзалі зустрічають репатріантів. Голова болить од тієї музики...

І знову якісь перевірки, допити... Паспорт із тавром – усе одно що в гітлерівців «OST»: це означало «без права»... Хоча ні, було одне право: добросовісною працею спокутувати провини перед Сталіним. Саме тоді вперше Франиха зрозуміла, що значили слова судженого: Гітлер і Сталін – вшистка єдно...

Одвезли її на Донбас. На шахті – робота нескладна: в лампи гасу наливати – але ж зарплата копійчана, а треба ще допомагати матері та братику. Мусила йти під землю, щоб мати добрий заробіток. Врятувала рідних від голоду в сорок сьомому, а себе занапастила: легені забилися вугільною пилюкою. Повернулася в село – на довгі гони в степу.

...Остерігалася ненароком розплющити очі, аби не гулькнути в темну безодню за вікном. Серце у тиші кімнати лунко гупало в грудях.

«Жди-жди, жди-жди, жди-жди» – інколи чітко, а інколи з перебоями.

Вона знову уві сні бачила Франека, і знову од хвилювання билося серце, а перебої стримували її, мовляв, що ж ти, бабо, стара зморщена бабо, сунешся до молодого... «То ж колись він був молодим, – осварювалася. – Йому зараз на два роки більше, ніж мені. І старі любляться... А люди ниньки більш як сто років живуть...»

«Жди-жди, жди-жди, жди-жди...»

Знову огортає сон.

Бахає щось у голові – чи то горіх б'є по металочерепиці. Чи то війна розпочалася? Коли б зараз оті троє сюди прийшли, то живими б не випустила. В сейфі все наготові. І вона знає, як тим скористатися.

Невістка горлає під вікном, щоб хату їй віддала... «Ти ж скоро здохнеш, віддай хату... Ти ж обіцяла, що відда-си, коли прийде пора...»

Чому це їй має віддавати? Продали ж із братом хату й подалися зі своїм чадом до своєї Расеї... І хіба кацапка будувала ту хату?

Але як би це вона кричала, коли її вже немає живої... Спилася вона. Та там, у Расеї, і згубила...

Ні, то вже зовсім інша жінка – костюмаха з косою...

О, Франиха впізнала її, тому й обізвалася:

– Ще не пора, не пора, дорогесенька...

«Жди-жди, жди-жди, жди-жди», – підтакувало зболіле серце.

– Я так давно жду... І ти теж зачекай ще ...

Жінка з косою криво посміхнулася:

– Ага, жди, жди, жди...

Та, що з косою, знала достеменно, що Франека, ще коли везли на слідство, чекісти убили по дорозі. Бо для злочинців свідки завжди зайві.

ДО БЕРЕГА

Море всю ніч нуртувало та сваволило, мов той п'яний бешкетник, било об берег скрученими пінястими хвилями й тільки під ранок, стомившись, стихилося та змовкло.

Сонце оксамитового сезону уже не так ласкаво, як влітку, а все ж таки ще гріло пляжний пісок та поодиноких відпочивальників, які сьогодні поки що не наважувалися занурюватися в морську воду – шторм пригнав холоду й електронне табло з відображенням температури зупинилося на цифрі «13».

Навколишню тишу збуджували лише місцеві атракціони: в небі деренчав мотором дельтаплан з одним пасажиром на борту та ще катер тягав на велетенській зміюці хороброго любителя адреналіну.

Відколи анексували Крим, пляжі помітно збезлюдніли: українці побоювалися окупованої території, віддаючи перевагу відпочинку на інших морях, де був кращий сервіс.

Пілот із дельтаплану угледів далеко од берега одинокого плавця, що лежав, розпластавшись, на воді, та це літуна не дуже й здивувало, бо траплялися часом такі чудопали, що й узимку купалися.

Борислав уже ледь тримався на поверхні: не вистачало повітря, задихався, аж поки, попри паніку, не здогадався позбутися дихальної трубки для плавання. Він злякався, коли, виринувши з води, не відчув під ногами тверді, адже добре знав, що євпаторійські затоки мілкі, – недарма це місце в радянські часи вважалося дитячою оздоровницею.

Кілька хвилин тому Борислав у замутненій воді намагався, як то було колись, углядіти та вполювати краба, який сьогодні чомусь був меткіший за морського мисливця. Коли дно враз утекло з-під ніг, чоловік ще якось намагався його знайти – бив ластами до того місця, де, на його думку, було неглибоко, але марно: берег сірим смушком бовванів удаліні.

Борислав усе плив і плив, не даючи собі спочинку, свідомість охоплював жах, бо ніде ж нікогісінько, лише ген-ген серед моря стояв на якорі великий корабель та ще віддалік майнув якийсь прогулянковий катер. Хіба докричишся до них? Та все ж набрав у груди повітря й заволав. Вийшло не дуже переконливо. Море собі й далі тихо спало та рівно дихало, заколихуючи необачного плавця, а жах уже заходився робити свою чорну справу – сковував задубіле тіло, здушував спазмами горло, й саме отой мерзенний жах змусив Борислава кинути безнадійні пошуки морської тверді та прямувати хоч і до далекого, але таки берега...

***

Страх, страх, страх... «Невже це кінець?.. Глибина, глибина... До берега!!! До берега... І там – або пан, або – пропав...»

... Чорніло в очах, плуталася свідомість, серед якої вихопилася світла думка, що, мовляв, то відбувається з ним не насправді. Можливо, то просто «білка» хапає, як хапала раніше, адже був закодований, та порушив табу, хильнувши спиртного?.. Але ж ні, таки опинився в морі, на глибині, й не може з нього впливати.

Якийсь дурень колись казав, що у морі втопитися неможливо: морська вода сама тримає на поверхні, голвне – не панікувати. Брехав той базіка, бо коли не рухатися, не підгрибати воду, то одразу підеш на дно. Тож Борислав весь час ворушив ластами, руками – мусив, а перед очима, в такт стукоту серця, яскраво блимав водний простір – так блимає в комп'ютері червоне віконечко «в режимі очікування», ставлячи перед користувачем конкретне питання: що робити далі – чи продовжувати роботу, чи закінчувати її? Починати краще, аніж закінчувати... А втім, коли закінчення бажане, тоді...

«Думай, швидше думай! – наказував собі. – Як треба діяти в таких випадках?..»

Хоча що він міг придумати у такому стані? Коли що й знав, те забув – геть із голови вилетіло. Голова ж – не комп'ютер з інтернетом, де міг би загулити: «Як

врятуватися тому, хто потопає?» Електронний друг, крутнувши тоді своїм «мозком», одразу видав би, як знайти вихід із надзвичайної ситуації. На жаль, його «синхрофазотрон» залишився в його заміському будинку побіля Курська. Такого персоналіка, з таким об'ємним системним блоком, оперативною пам'яттю, процесором треба ще у світі пошукати. Борислав створював та удосконалював його роками, бо давно на цьому знається. З мікросхемами, дисками, системами все життя його пов'язане... Тепер Бориславів бізнес у Росії – він збирає та збуває такі компи із запчастин, які йому доставляють із-за кордону. Скільком зібраним виробам він надав «дихання»? Сотням, тисячам...

***

... Червоне око все блимало й блимало, аж берега не стало видно.

– Що робити? – питав Компа Борислав.

«Тільки не починай панікувати...» – блимало червоне око.

Та про це Борислав і сам знає. Паніка – це кінець...

– Як же це я так необачно вліз у халепу? – поставив Компа друге питання. – Нічого не згадаю...

Навів віртуальний курсор і клацнув віртуальною мишкою.

На моніторі відео, що повертає пам'ять.

... Сонце ще не зійшло, а море вже мляво розтулило своє око. Одинокий катер, що стоїть на якорі неподалік од берега, ще дримає.

Вони з Тимуром сидять у холодних пластикових кріслах, кутаються в коміри спортивних курток і насолоджуються світанковою дрімотою – праглося спочинку після перебутої ночі. Біля ніг його грузинського друга лежить спорядження для плавання – ласти та маска, що аж просяться до морської купелі.

Згадалося, як він колись із дружиною та донечкою приїздив сюди, в Євпаторію, на оздоровлення за профспілковими путівками. Тут їм дуже подобалося – тепле море, пісок, спокійне мілководдя. Бориславу найдужче припало до душі підводне плавання – любив розпластатися у тихій воді та видивлятися зеленої водорості, різноманітних рибок, крабів. Ловив клешнястих, аби тільки потішити маленьку Сніжанку, й одразу випускав на волю...

Море, море...

***

Борислав клацнув в уяві на файл «Єгипет».

... Тут вони зі своїм компаньйоном купаються в теплих водах. Купаються взимку, бо в цю пору в їхньому бізнесі меншало роботи. Екзотика... Пам'ятки Древнього Єгипту – піраміди Гізи, Великого Сфінкса, гробниці

в Долині Царів, храми в Карнаку та Луксорі, а також статуї в Абу-Сімбелі. Скрізь обходили та об'їздили. А море яке багате – це не Крим. Корали, рибки, усякі черепашки... Підводне царство... Вони тут самі – без жіночого нагляду. Свобода! Їж, пий – маєш усе, що душа бажає. Хоча й тут є свої обмеження... Ось Борислав упіймав рапану і несе її за ногу берегом... Боже, що тут зчинилося!.. Місцеві з'юрмилися та ла-ла-ла-ла... Щось белькочуть, свердлячи очима... Прибіг полісмен, складають протокол, вимагають штраф... Закон не дозволяє чіпати всяких там черепашок...

Його товариш також уперше з ним на теплому узбережжі. Перегрітого на сонці здорового чоловіка до жіноцтва потягнуло. Він нічого такого крамольного не вчинив, лише хапав мулатку за руку та жестами висловлював їй своє бажання... Курортна ідилія тоді була перервана депортацією. Добре, хоч не посадили... Але то був урок.

***

– І все ж, яка падлюка спокусила мене приїхати в Євпаторію? – перепитав у Компа, довго переглядаючи файлики.

Клацнув мишкою на «Кримнаш»...

... Він не поїхав би сюди з багатьох причин, попри настижне наполягання можновладців, адже нав'язані путівки можна було просто викинути (так, між іншим, дехто

й чинив). То все через Тимура, який збрехав (Борислав знав про це достеменно), що в нього вкрали закордонний паспорт, бо бачив той паспорт опісля у грузина, коли купували квитки. Тимур, коли Борислав так його називав, хмурився та кричав: «Димур! Димур! Панімаєшь? “Димур і єво команду” читал? Га?»

Саме через оту Тимурову-Димурову неприховану ощадливість вони вимушено прибилися до цих збіднілих берегів, де ще недавно, до окупації, вирувала публіка.

Черговий файлик перемкнувся автоматично.

...Дами все ж надібали для себе в цьому облізлому кутку один драйв – «Нічне містечко», розваги до ранку. Тимур, за усталеним репертуаром, відпросився од цих походеньок у своєї Руслани (Русі білої) і залишився вдома, а Бориславова Руслана (руда Руся)з цього приводу кричала, немов навіжена: «Я што – с дравами сюда прієхала-а-а?».

Борислав перед цим, скориставшись послугами місцевого сервісу, з’їв копченого кальмара, і йому скрутило живіт та піднялася температура. Які там розваги – не відходив від туалету.

Дівчата все ж подалися самі, чим так розізлили запального грузина, що того й сон полишив – розбурхалися ревності. Постукав до Бориславової кімнати, а йому тоді так було зле, що ледь знову не вивергнув од самої лише його появи, бо знав наперед, про що той

базікатиме. Адже в Тимура одна й та ж сама заїжджена платівка: «Ми, грузіни, етаво не любім», «ми, грузіни, здачі не берьом» (бо давав завжди без здачі). Цього разу Тимур знову розводився про непереможність грузинської нації, на що Борислав, не зважаючи на свій кепський стан, не стримався та запитав:

– Хто ж вас тоді на Кавказі дрючив? – бо не тільки про Тимура та його команду чув, а й історією колись цікавився... Чим страшенно того розпалив, зачепивши за живе.

Грузин ураз насупив свої страшні кошлаті брови, а підфарбовані чорні вуса влізли йому аж у ніс. І погнав химери про те, як плавилися російські танки од секретної зброї Грузії.

– Ви також віддали свою територію Росії, – обірвав Борислав його казки, доливаючи у вогонь гасу.

– Ми не атдали, ми атберьом! Ібо ми – грузіни! Ви же і Крим, і Донбас просрالی і не можете атстаять! Кагда в Грузії била вайна, ми все там билі, не отсіжівалісь в Рассії.

Побачивши, що слова вразили Борислава в самісіньке серце, продовжував знущатися:

– Ти хоть раз бівал у Грузії? Я теб'я сколько пріглашал? Да, пріезжай, дарагой! Сам увідіш... О, Сакартвело!.. Да у нас дарогі не то, што в Росії ілі у вашей Хахляндії. На машині едешь, стакан с віном ставішь, ні каплі не разальются. Пачему так? Патаму, што ми грузіни – особие. У нас каждый жітель свої деньгі атдайот, лішь би

Грузія расцветала... Я – атдаю, ти – атдайошь, он – атдайот... Все атдают... Я воюю протів акупанта їхнімі же деньгами... Понял, нет?...

І затагнув низьким тембром:

– Расцветай пад солнцем, Грузія м-а-а-я!!! Народ, понял?! Там давно забилі, што такое карупція. За взяткі, слишішь, наказивають. Тюрма, слишішь! І правільна. Я сваево президента уважаю! Пачему? Ведь он с народом, панімаєшь?! Счас наш Саакашвілі Адесу вашу бандітскую паднімаєт, в рай марской превращаєт... Хахли в ногі нам пакланітьса далжни...

Коли б у Борислава не ригачка, він би тому «патріоту» за його філософію в морду затопив би, чи вчинив би так, як ото колись Аваков, виливши з водою свій гнів на його земляка під час засідання в Одесі. Тимур знає. Був уже випадок, коли увесь базар підняв проти Борислава. Де скільки й набралося смаглолицих! Та кацапи їх «помирили» – вивезли в поле й залишили обох віч-на-віч, один проті одного з голими руками. Борислава це влаштовувало – армійські навички залишилися надовго. Гепнув Тимуром кілька разів об землю, де й поділася ота «національна гординя». Відтоді вони стали мовби друзями, тим паче що і їхні партнерки дружили між собою. Видно, згадка про це таки ворухнулася в душі балакучого приятеля – його запал ураз пригас.

– Слюшай, бічо, хватіт тебе вильожіватьса, пашлі ми себе пагуляєм, девушек паіщем. Не хочєшь?.. Ну,

я плачу, слюшай... Хочешь – віно грузинское, хочешь – коньяк французскій? Вип'єшь – как рукой снімет, слюшай... – і вже зривав смужку з корка.

– Та яка це Франція? Палений... – пробував Борислав заперечити, бо не хотів алкоголю, тому що тільки-тільки, за домаганням Русі рудої, закодувався. І Тимур теж знав про це.

– Ти што, дарагой, настаящій... фірма!

Він налив Бориславу по вінця, а собі лише на палець. Той вихилив. Самопал звичайний...

Проте, справді, в животі враз перестало бурчати і під серце підступило тепло. Потім стало трохи моторошно – то через кодування, але Борислав не переймався, знав, що минеться, не вперше.

– Гайда на людзі, бічо... Может, наших шлюх увідім... Нет, Бела Руся нікуда би ночью не аташла ат меня, когда б не твая Рудая. Я сваю белоруску по десять раз за ночь подимаю... Вот... А сама нічево делать не хочет, гаваріт, не умеет... А твая?

***

... Вода ж холоднюча, неначе лежиш на крижині. Руки посиніли, мов у мерця... Треба пливти, хоч потроху наближатися до берега. І не панікувати, відганяти зрадливі думки, відганяти...

Мій друже Компе!.. Яке безмежжя у твоїй пам'яті – в сто голів не вміститься... Файлики, значки, файлики... В очах рябіє...

Файлик: **«Не рижая, а золотая...»**

... Борислав тоді одні лише обкладинки для підручників возив до Курська і стидався сам стояти за рундуком (працював провідним інженером у науково-дослідному інституті), здавав оптом. А Руслана з розкішним рудим волоссям так захоплено дивилася на нього, а позаяк приїжджому не було де переночувати, то дала йому ключі од порожньої квартири й навіть сама його туди провела.

Дівуля на вигляд була так собі – непоказна, ніс картоплю, зелені очі, підфарбовані брови і руда-рудісінька, з підкрученими кучерями.

– Я не рижая, золотая! – відрекомендувалася при знайомстві.

Як тільки відімкнули занедбану кімнату, в котрій страшенно смерділо блощицями, Руслана швидко розстелила постіль, інтимно промовивши:

– Я в вашем распоряженні, сударь. І цілком гатова к упатребленію.

Він зовсім не чекав такого «сюрпризу», навіть розгубився, бо як це так – вдома сім'я, вірна дружина. Не був ні морально, ані фізично готовий залазити під ковдру сумнівної свіжості.

– Успокойся, сударь, да расслабся, все проблемы я беру на себя...

Воно нічого аж такого вельми приємного не відбулося, швидше навпаки, та й на душі було якось бридко, наче не туди вступив.

– Тебе харашо са мной било? Харашо, спрашівая? Вєдь ви, мужики, не можете оцєніть то харошее, што ми вам делаем? – все допитувалась Руслана.

Йому хотілося встати й піти. Хоча б у ніч, хоч би й на вокзал... Чомусь, на жаль, стримався тоді.

– А што скажєшь? Какой із абложєк імєєшь навар? Трусов не купішь...

Борислав знову змовчав, не вступаючи у дискусію, хоча зиск зі шкільного товару таки був, бо із кожної поїздки привозив додому по сто доларів. Хіба мало? Це була майже його разова зарплата, яку не виплачували вжє пів року.

– Вєдь можна зароботать намнога больше. Толька мозгамі шєвеліть нужно... Дарагой тавар нужно возіть... Тагда і абарот больше...

– Я ж не місцевий. Мене й так ганяють, як сірого вовка – й міліція, і митниця, – заперечив він.

– А у тебя што – среді местних нет друзей? Вот я, напрімєр, тебе уже кто? Разве можна бить єсчьо бліже?

«А што, хіба ми вжє з нею близькі?..» – подумав Борислав і жахнувся.

Невдовзі оформили на Руслану документи на підприємницьку діяльність, взяли в банку позику, і справи, дійсно-таки, стали крутішими.

Файлик: «Щотижня тисяча зелених...»

Тепер Борислав майже кожного тижня, на радість дружині, привозив по тисячі зелених. Йому хотілося тими грішми пригасити свої гріхи перед своєю Тамарою, бо вони вже з Русею Рудою (прізвисько закріпилося за нею) винаймали квартиру та жили разом. Тоді їхній базарний бізнес лише дорого пробивав: товар-гроші-товар... Заробіток – убогий, ледве на розкрутку набирали...

Тепер Руда Руся – крута бізнесменка. Навіть і не згадує, як старцювала на ринку, торгувала дитячими слинявчиками та дурниками, бо пильнує за роботою садівника з просторої веранди власного замиського будинку, чи дає «слухні» вказівки працівникам торгівельного центру, як «правильно» пересортувати овочі та фрукти – несвіжі змішати зі свіжими.

Дружина Борислава й не здогадувалася про його подвійне життя у Росії – до грошей, та ще й зелених була ласа, як той алкоголік до горілки. Вона часто діставала з-під подушки той шелесткий пакет, переглядала на світло кожну купюру, рахувала і записувала на папірці щораз більшу суму. Вона бажала купити у місті своїм батькам однокімнатну квартиру, бо бабина глинянка у селі от-от завалиться.

З повними сумками Борислав поспішав на поїзд, вона й не проводжала його, як раніше.

Блимало червоне комп'ютерне око...

Файлик: «Обидві – Русі. Одна руда, друга – біла»

... З Русею Білою Руда заприятелювала відтоді, як та з Білорусії почала возити їй на продаж білизну. Тепер білоруска – її права рука. Димур, тобто Тимур, виходець із місцевої грузинської мафії, який колись сидів на перекупці фруктів-овочів, довго та невдало завойовував серце Русі Білої. Білоруска – та не з прошених, могла б одразу підійняти білий прапор, однак Руда Руся не схвалювала того злучання: мовляв, навіщо здався тобі той кавказець? Своїх мало?..

Як тільки той Тимур не підкочувався: і квіти дарував, і запрошував до ресторану, навіть заміж пропонував. Останнім аргументом на користь кавказця була бомба:

– Паедем к нам в Грузію, я скажу сваєй жене: твайо золото – уже не твайо золото, твої украшения – уже не твої украшения. Все твайо будет! Паняла, нет?..

І подав їй у коробочці масивний золотий кулончик із ланцюжком. І тільки тоді Руда Руся благословила Білу Русю на першу «шлюбну ніч» у люксових апартаментах готелю «Росія». Правда, вранці Тимур забрав те золото до власного схову.

Файлик: Магазин «Електроніка»

... У Борислава до базару одразу виявилася нехить, бо в інституті він був шанованою людиною – посада, краватка, біла сорочка... Розробляв цікаві проекти, захопився програмуванням, директор підібрав йому

наукового керівника для кандидатської дисертації. Як усе розвалилося, хотів у Росії влаштуватися на роботу, та зась, бо іноземець, а в них – військовий завод... Прийняли лише в майстерню з ремонту апаратури та телефонів, але там платили дуже мало і вони з Русла-ною зважилися й відкрили свою будку на людному місці – ремонтував та продавав стільникові телефони, що тільки-но почали з'являтися. Далі пішли комп'ютери та різне причандалля. З'явилися солідні гроші, і вже в нього – магазин «Електроніка». Все оформлялося на Русла-ну. Перед цим, правда, довелося взяти з нею фіктивний (чи як його назвати?) шлюб, громадянство російське...

Файлик: Для підводного плавання

Ласти в Тимура, видно, фірмові, не китайські, й костюм захисний – у таких обладунках можна з моря не вилазити. Той жлоб, може, всього цього й не купував, може, виканючив для тимчасового користування у своїх мафіозних друзків. Попросити б у нього, щоб самому поплавати, так не дасть. Борислав теж збирався придбати собі щось путнє, та за справами не встиг – до нарколога усе їздив.

Борислава тягнуло до води, думав, що холодна хвиля якось зніме небажане сп'яніння, від якого він дуже некомфортно себе почував.

Файлик: «Студент, та вже сімейний...»

... З одруженням Борислав не поспішав – само собою вийшло. Він у школі зустрічався із Людою Горецькою із восьмого класу, вона йому дуже подобалася, але мусив чекати, поки підросте. До Харківського політеху вступив з першого разу, хоч і не був медалістом. Тоді вперше набирали в групу «оператори електронно-обчислювальних машин» і конкурсу там майже не було.

На radoцax якраз тоді й зустрів односельця – Миколу Килининого, на два роки старшого – той тільки повернувся з будзагону – при грошах, веселий. Потягнув його до дівчат у гуртожиток фармацевтів. Так і відрекомендував: юний, нецілований!

– Натяк зрозуміла! – озвалася висока, цибата, як вона назвалася, Іриша. – Висвятимо у студенти!

Борислав одразу захмелів і не помітив, як вони з Іришею відокремилися од компанії та залишилися самі.

Так було приємно бути справжнім студентом і справжнім мужчиною, що він цілу добу гостював у фармацевтів. Хотів іще, так Іриші треба було кудись їхати.

Тож Борислав вже зі студентським квитком приїхав додому, щоб підготувати себе до гуртожитського життя, та, зустрівши на танцях царицю Тамару, провів її додому й у літній кухоньці, вже маючи досвід, одразу забажав його розвинути. А чому б і ні? Тамара дружила із головишиним сином Вілею, і любов була, а той

повернувся з армії з нареченою. Вона, мов лялька мальована, – узбечка, в сарафані та штанах приїхала.

Тамара до амурних справ була несхильна, та Бориславу, підкріпленому дозою самогону, який вони з хлопцями вижлуктили нахильці не закусуючи, не забракло рішучості та сміливості. Її «не треба» його не зупинило. Тамара була на рік старшою од нього і вже встигла закінчити якісь там бухгалтерські курси. Цією новиною вона одразу поділилася зі своїми батьками, й ті жадали, щоби все було по-людськи.

Для Бориславових старих – це як грім серед ясного неба: «Ми його посилали вчитися, а він – женитися, та ще й зі старшою од себе. Як ви жити збираєтеся, коли вона тут, а ти там?»

Тамарині предки були реалістами: нехай, мовляв, він забирає її із собою. Бухгалтери в місті теж потрібні.

І ось молодята уже в Харкові на винайманій квартирі. Тамара задумала працювати не деінде, а в їдальні, щоби і самій не голодувати, й чоловіка-студента не морити голодом. Невдовзі й теща приїхала, привезла гроші на кооператив, хоча для цього їм довелось продати все нажите разом із хатою, а самим перебиратися в бабине розвалище.

Борислав поринув у навчання з першого курсу. Після лекцій ще засиджувався в лабораторії, де пізнавав ази комп'ютеризованої системи керування, яка його ще в армії захопила. В ракетних військах комп'ютери вже були. Вони поступово входили і в цивільне життя. ЧПК

(числове програмне керування) – це сила, що дозволяє за допомогою комп'ютерної програми з високою точністю виконувати на виробництві заплановану роботу без участі оператора. Спочатку програми записувалися на перфокартах з дірочками, а невдовзі й комп'ютери закордонні з'явилися. Хлопці з їхньої групи були нарозхват – хвацький викладач завжди знаходив їм грошову роботу на великому заводі, де впроваджували ЧПК. Студентам так платили, що й стипендія була не потрібна.

Борислав приходив додому пізно, коли дружина, залишивши на столі записку, де що знайти та розігріти на вечерю, вже спала. Та він з цим і не морочився, хіба що чаю чи кави міг випити – мав можливість із хлопцями зайти на часину до ресторану, де в них був застовпований столик. Все наче складалося добре, лише Тамарині батьки дорікали, що досі не мають спадкоємця. Борислав інколи вночі, коли снилася йому Іришка з фармацевтичного, й домагався од дружини чогось певного, та й не відмовляла, але поводитися так, наче відбуває тяжкий обов'язок. Завагітніла, коли він уже й інститут скінчив.

При розподілі Борислава мусили залишити в Харкові: ще б пак! – сім'я, прописка, житло.

Цариця домоглася, аби електронника направили на меблеву фабрику – меблі тоді були в дефіциті. Там також він був незамінний – ЧПК на верстати встановлював. Далі з'явилася у них Сніжанка – треба було

молодому спеціалісту іншу квартиру – двокімнатну. Звісно, дали без черги.

Файлик: «**Нема грошей – сиди вдома**»

Життя налагоджувалося. Борислава запросили на роботу до науково-дослідного інституту, підвищували на посаді. Вони щороку відпочивали на морському узбережжі, от-от мали отримати машину, але розпад Союзу все перебив. Не стало заробітку, і дитсадок їхній теж закрили. Сидів удома зі Сніжаною, Тамара все гризла: он люди не вилежуються та думають, як вижити; сусідка віднесла на станцію до поїзда мило господарське, вичирила якусь копійчину, то і є з чого смажити котлети.

Цариця все кричала, кричала, а Сніжана своїми теплими рученятами обіймала та благала не лаяти ріднесенького татуса, бо вона його нікуди від себе не відпустить – ані до Польщі, ані до Росії. Рученята такі теплі, такі ріднесенькі... Теплі руки були і в його матері, лише шорсткі од роботи.

Файлик: «**Мати**»

... Йде рясний осінній дощ, а вони з матір'ю збирають за комбайном невивиті соняшникові шапки. А дощ не вщухає. Мати накинула на Борислава якусь осінку, яка одразу ж змокріла, а сама ховається в купі перемелених шапок. Холодно...

Бредуть до висілка, котрий аж ген за гонами видніється... Дощ підганяє. Але вони чомусь біжать не до села, а в протилежний бік, до станції, бо Бориславу конче до міста треба – йому ж складати вступні іспити. Батьків брат мав на авто до станції його доправити, а тут дощ, грузька дорога.

Вони йдуть, роззувшись, по калюжах, із сумками. Холодно так, а вода в калюжах здається чомусь теплою. Ось і станція, і поїзд, який від'їжджає, мати з речами сідає у вагон, а він не встигає добігти. І дід чомусь стоїть, покійний, молодий, котрий не повернувся з війни. Борислав бачив його лише на світліні у бабусиній старенькій хаті. Пожди, та й матері теж живої немає ... Що ж тепер буде? Як же екзамени? А поїзд далеко вже одстукує колесами. Мати усміхається. А Борислав плаче... За поїздом? Чи за померлою матір'ю? Не розібрати...

Файлик: «Пуститися берега»

– Бічо, слюшай, дарагой... Кончай спать, слишішь...
Наші курви ідут...

Борислав розплющує очі – сонячно так, а йому у холодному кріслі холодно.

Русі, познімавши халати, плентаються в купальниках. Димур чіпляв ласти, маску.

– Встречай їх адин, дарагой... Я пашьол купаться...

У Рудої Русі губи міцно стулені, набурмосена – нічна гулянка її не вдовольнила; видно, досі не пересердилася.

Це в неї не надовго – днів три чи чотири, а далі – попустить. Зараз її краще не чіпати.

Біла Руся, як завжди, спокійна – Борислав обмінявся з нею поглядом, в якому було розуміння.

Файлик: «Й морське повітря корисне»

Море вже й зовсім ожило – на обрії курсували якісь великі судна, а побіля берега катери тягали на парашутах, мов на повітряних зміях, відпочивальників, яких сьогодні було мало.

Купальники щось не поспішали до моря. Димур також, не встигнувши зайти у воду, одразу вискочив з неї, мов ошпарений.

– Ти хател паплавать... Пажалуста, дарагой... – і кинув Бориславу під ноги ласти... – Лаві себе крабов, еслі хочеш...

На моніторі замаячили ріденькі постаті, закутані рушниками та підстилками.

Файлик: «Таваріщ морж...»

Борислав із задоволенням чіпляв морську амуніцію під гамірливі перемовини публіки.

– Ой, вчєра такая харошая пагода била, й вадічка марская, словна падагретая, а севодня – Северний полюс.

– Увечєрі на поїзд, а я водички морської не набрала. Сусідка вже рік з постелі не підіймається, води просила...

– Вон какой-то дурак в ластах палез в воду, папрасі, пусть набереют в бутилку... – долинали до Борислава слова, мов з іншої планети.

Він холоду не відчував, а проте холод все ж був, однак лише приємно лоскотав його колючими голочками, мов американський напій «трік» чи наше шампанське.

Як і колись, Борислав набрав через трубку якомога більше повітря і поринув у морське царство, в якому чомусь на дні було ниньки саме каміння – водорості та мушлі, очевидно, нічний шторм відніс у морські глибини.

– Таваріщ морж, – долинуло, коли він знову вплив на поверхню. – Наберіте маей тьотке вадічки, паскольку ви у ва-а-де...

Приплив. Дівуля – купальник та плавки – одні пелюсточки.

– Толька падальше атпливайте, там чіще вада...

Віддав, а всі біжать, мов на Йордані: «...і мені... і мне, і мне... Не дурно ведь – сто п'ятдесят на берегу ажідает».

Вода ж так довго набирається... бульк, бульк, бульк...
З двох рук – одразу.

Така струнка... груденята, плавочки...

– А розрахунок?..

– Будет...

– Де тебе знайти?

– Захочешь – найдьошь...

Файлик: «Втрачений рай...»

Путівки він брав щоразу тільки до Євпаторії, хоч мав можливість відпочивати в Ялті чи на кращих курортах Кавказу – дбали про здоров'я доньки. Євпаторійське море зі своїм теплом та мілководдям більше підходить для дітвори. Тут і оздоровчі центри, дитячі санаторії.

Намагалися потрапити сюди у серпні, коли на базарах повно превсяких фруктів та овочів. Борислав тоді байдужий був до спиртного – ні вина, ні пива не вживав. Ніде не знайдеш таких смачних та соковитих персиків, сік з яких аж прискає... А ще такі ж солодкі груші, сливи, виноград... Видно, від кримського сонця та морського повітря все такого смаку набирається.

Без маски та ластів він і в море ніколи не заходив – плавав, милуючись красою підводного царства, в якому повно усякої живності, що розкошує у водоростях навіть на міліні.

Відпустка минала як один день, й від'їжджати не хотілося. Це просто рай...

Файлик: «Грузія – страна жизни!»

...Тимуру місто сподобалося тим, що десь у закапелку надібав давній плакат: «Грузія – страна жизни!» Так рекламувала себе колись в Україні якась партія.

– Моя Джорджія! – з патетикою вимовляв грузинський патріот. А диктор говорив російською майже без акценту, на моніторі, однак, впливали титри українською мовою:

– Грузія таки продовжує своє будівництво та відродження. Наш президент сказав, що коли все задумане та заплановане здійсниться, то в країни вивільняться обидві руки для такого ж відродження й на окупованих територіях, котрі до того часу будуть нам повернуті. Саакашвілі хоч і віддав свої території, та зумів вивести від агресорів тисячі своїх людей... Грузинів колись Росія вбивала саперними лопатами. І про це забувати нам не слід...

– Нас нікто не зможе вернуть в советское прошлое, – вклинився Тимур-Димур, – реальное будущее Грузії – в Європе! (Де він тільки ораторського мистецтва набрався? Каже, на пожежника вчився у Харкові...)

Тимур удає, що тільки він для своєї Джорджії-Сакартвело старається. Борислав давно покинув би свій бізнес у Росії та, може, відкрив би його вдома, тільки на кордоні можуть його з федерації не випустити...

Файлик: «Краб»

Раніше під берегом було повно різних водоростей, усякої живності, а тепер і на глибокому нічого не видно. Та Борислав не переймався: коньяк бив у голову та кликав уперед.

На «Прибої» таки справді в камінні кублилися сірі бички. О, і крабик малесенький... Де великі поділися? Може, там, де глибше?

О, риба яка величезна впливла! На глибині, бач, є живність! Он і краб чорнющий посунув боком.

Далі – і рибина срібляста! Набрал повітря і поплив до зеленого куширу. Ге, та тут гуляє цілий косяк... Як не вистачає підводної рушниці! Ще повітря набрав, пірнув – та розбігся косяк. Голими руками не візьмеш... А краба таки треба впіймати, біля каменя їх аж двійко ворушиться. Вибрав більшого, стиснув у кулаці і вже гріб однією рукою.

Тільки навіщо йому той краб був здався?.. Для кого ловити, кого дивувати?..

***

Він водив мишкою по чорному монітору – комп'ютер здох, скінчилася зарядка. Це все. Кінець. Серце закалатало, мов несамовите. Як ще далеко до берега!

Море дихало, розгойдувалося – в нього своє життя.

Його вказівний палець за інерцією все ще кивав на клавішу уявної мишки, дарма що вже й комп'ютерна думка, яка хоч трохи зігрівала його, десь зникла – мабуть, втопилася разом із компом. Хоча до чого тут комп з його файликами, які він так дбайливо зберігає? Чи легше Бориславу од того? До берега ще так далеко... Глибина... Чому так?.. Тут же завжди мілко було...

Знову блимає червоне око компа? Ні, то серце його калатає, мов скажене. Як врятуватися?.. Що придумати? Його закордонний друг писав йому, що вони там створюють машини, які самі можуть ухвалювати рішення та

розв'язувати проблеми. Якщо ти забув, скажімо, вдома вимкнути праску, він знайде можливість, як це зробити. Штучний інтелект багато чого зможе... От коли б він подзвонив рятувальникам та своїм металевим голосом попросив допомоги... Та, може ж, і ті, що на березі, додумуються це зробити.

... Серце й далі бахає, аж заходиться. Може, то через той коньяк, бо, бувало, як якоїсь паленки вип'єш, то серце вночі розривається. Коли таке траплялося, він приймав корвалол, виходив на балкон і сидів, аж поки не вщухало та знову не хилило до сну. Мабуть, і цього разу трапилась паленка, бо де б той грузин у Росії міг купити пристойний продукт – скрізь мурцовка.

... Тіло немов хто обценьками стискує. Так і на дно недовго піти. Русі клопотів завдасть із похованням, а може, ще й не захоче забирати з трупарні. Бо хто він їй?.. Використовувала його – і все. Та ще і спювала. Сама теж пила, але знала норму, тому ніколи не п'яніла. Він міри не знав та втрачав усе, що мав...

Тамара кличе його додому, бо вже годі тим заробіткам. Дочці ж квартиру в центрі й машину купили, видали заміж. Зять сторониться, ханигою його обзиває... Синюватий ніс, бач, на світліні йому не сподобався. А «мерседес» люксовий як йому – нічого? Як тільки не просила його Сніжана порвати з оковитою, кинути. Борислав завжди обіцяв, але так і не виконав своєї обіцянки...

... Дихав, наче риба, яку викинули на сушу. От якби оце зараз знову опинитися на березі, він ладен був би віддати рятівникові всі свої гроші. Намагався трохи заспокоїтися, відпочити – не вдавалося. Брав гору страх, якого вже ніякими думками не здолати. Лягав плазом, широко розводячи руки, беріг сили, ледь ворушачи ластами. Тільки б трохи віддихатися й знову попливти – може, й мілина скоро...

І наче дихати стало легше. Бувають же місця, де глибина починається од самого берега. Але однаково – треба пливти. Перевернувся на живіт і ненароком захлинувся ропою. Вдалині – пляж порожній. Людей майже не видно. Одна лише постать бовваніє, шарф у повітрі колихається – в Русі Білої бачив такий. Вона ще й радила Бориславові не лізти в холодну воду, тільки його Руся не заперечувала: «пусти, пусти, пусти...»

– Пуста вона в тебе, пуста, – якось сказала Біла йому наодинці. – Бо, крім грошей та бухла, в неї в голові нічого немає. Ти такий розумний, інтелігентний мужчина, навіщо тільки злигався з нею? Нехай би продавала собі дитячі сорочечки та слинявчики. Вона ж тебе за дурника має. Зіп'єшся, а в тебе ж сім'я, дитина...

Холодно. Треба трохи ворушитися, щоб не закоцюбнути. «Руся Біла таки має рацію: пора кидати цю пройду й повертатися додому, – подумалося йому. – А чи пропустять через кордон і ці, і наші? Агітували вже добровольцем на Донбас... З Криму, кажуть, простіше в Україну дістатися...»

«Тепер якби тільки допливти, тільки спастися. А тоді – тільки додому...»

На домашню радість завжди не вистачало часу – з поїзда на поїзд... Іноді вночі, коли він, знервований та стомлений дорогою, засинав, Тамара буркотіла: «Гроші він привозить, а грошам тим теж дати лад треба. Ти ж лише приїхав і поїхав, гайнув собі, бо тут наймичка є... Ти навіть сміття не виніс та не викинув...»

Він вставав, брав на кухні сине відро, йшов до сміттєпроводу і довго стояв біля відчиненого вікна. Хотілося зіскочити вниз, щоб закінчилося все це. То його так мордував алкогольний синдром, і було йому зовсім не жаль накласти на себе руки, та й рішучості вистачило б... Зупиняли від фатального кроку тільки очі – чисті, довірливі. Борислав завжди давав дочці гроші, щоб Тамара не бачила, аби малá могла купити собі те, що їй бажалося, й Сніжанка так цьому раділа. Йому тоді хотілося жити хоча б тільки для неї. Тепер вона навіть по скайпу скаже кілька слів – і все: серце його мліє. Але оте зятеве «ханига»... Ханига не ханига, а зять його гроші з банку бере залюбки...

***

Знову з-за хмари виглянуло сонце.

«А чи треба мені до берега? Як впливу, то й впливу, коли не закоцюбну, а загину, то...»

– Ні, бічо, не треба гинути, боротися треба, – наче долинув до нього голос Димура, причому чистою українською. – Я ж воюю з Росією їхньою зброєю. А ти?

– Я теж, як і ти, буду воювати... Як буде війна...

– Так війна вже давно йде. Якої ти ще хочеш?.. Землю одбирають... Людей вбивають... Ти ж воїн, десантник... На фронт... Прямуй до берега, бічо, до берега...

– Чую, чую...

– «Тимур і його команда» – ти це читав?..

... Ноги не хочуть більше рухатися. Тримався з останніх сил, лиш би не піти на дно. Знову і знову охоплював жах, денне світло блимало в такт його серцю... Комп'ютер... Спрацьовує штучний інтелект. Треба – машину в гаражі заведе й прогріє; доки ти вдома, їсти зварить, чай приготує... Якби тільки врятуватися, він теж такий збере, навіть ще кращий... Тільки от сил зовсім немає...

– Господи, допоможи! Якщо тільки впливу, все по-іншому буде, чуєте?!! Клянусь! – кричав він хрипким голосом німому морю, похнюпленому небу, далекому берегу, чайкам, дельтаплану, віддаленому кораблю. Тіло наливалось свинцем, Борислав почав занурюватися в воду.

«Це кінець, – майнула думка. – Як усе швидко і просто...»

Втрачаючи свідомість, він щось, здавалося, кричав у воду, потім замотиляв ластами й ударився об щось тверде – якийсь камінь...

Біль привів до тями. Мілина. А може, те дно було давно, Борислав лише боявся його шукати.

Мілко, але не вистачало сили встати, і він схилився на жорсткий, оббитий дрібними мушлями камінь.

***

– Відіте, гаварілі спасателєй визивать, а он – п’яний!

– Тверезий хіба полізе в льодник?..

– П’яному – море па колєно. Вот, ідьот, ідьот, шатаєтєся...

Борислав протверезів давно, ще бухкало серце та бунтували нутроці, і він дав їм можливість звільнитися від непотребу. Залишки паленого алкоголю та морської води фонтанували в прохолодні хвильки. З руки злетіла маска з трубкою. Враз стало легше, наче трохи розвиднилося. У маску міцно вп’явся клешнею величезний краб – Борислав думав, що то якась водорість.

***

У Білої Русі на очах сльози:

– За тебе боялася, думала, що вже не побачу. Давно берегом ходжу. О, який краб величезний!

Борислав ледве розчепив його кліщі з-під пояска маски, а пружок залишився – Тимур сердитиметься.

***

Підходили до санаторного пляжу. Тут кавказець знову розпалювався на весь берег:

– Я скажу сваєй жене так: твайо золото уже – не твоє золото... Всьо твайо будет...

– Ти такой сладенькій... – вторила йому Руда Руся. – Нада спасателєй визивать... Хахльонок так і не виплил на берег...

***

Біла подивилась на Борислава, мовляв, вже ми тут зайві?

Той рішуче розсунув куші.

Руся скочила з колін грузина, поправила волосся:

– Где ви так долга ходіте? Ми абед в кафе заказалі.

Він хотів віддати Тимуру підводні обладунки, а той лише буркнув:

– Собі залиш, бічо...

Борислав усе ще ніяк не міг повірити, що він знову стоїть на «кримнашівському» пляжі, хоча добре тепер знав, як йому бути далі.

На моніторі весь час блимало одне й те ж саме: «до берега... до берега... до берега...»

ЗМІСТ

ТОРКНУТИСЯ НЕБА	3
ПАНІ ФРАНЯ	139
ДО БЕРЕГА.	205

